

Tvangsevakueringen i Mosjøen.

Logistikk, frivillige og dilemmaer i krig.

Benjamin Sæterstad

Masterprogrammet i historie

60 studiepoeng

Våren 2023

Institutt for arkeologi, konservering og historie

Det humanistiske fakultet

Forord

Under arbeidet med oppgaven har jeg fått hjelp, støtte og råd fra ulike personer og institusjoner. Disse står ikke ansvarlige for eventuelle feil og mangler. Først vil jeg takke min veileder direktør Guri Hjeltnes ved HL-Senteret for gode tilbakemeldinger og et godt samarbeid.

Jeg vil også rette en takk til Mosjøen Sanitetsforening som tok meg imot i sine lokaler i Mosjøen, og fortalte meg om arbeidet deres. Ragna Løkkes brev som jeg fikk av dem har vært uvurderlig. I måneden høsten 2022 jeg satt på den gamle politimestergården i Mosjøen og arbeidet med arkivmaterialet etter evakueringnemnda, fikk jeg god hjelp og faglige samtaler med lokalhistoriker Kjell Øksendal, bygdebokredaktør Knut Skorpen og konsulent i Vefsn kommune Ragnhild Bjørhusdal. Jeg satte spesielt pris på samtalene med Øksendal og hans brede kunnskap om Mosjøens historie.

Takk til alle som har lest korrektur og kommet med kommentarer til prosjektet. Det har jeg satt veldig stor pris på. Særlig takk til pappa, Jan Tore Sæterstad, som jeg har hatt flere telefonmøter med for å diskutere rettskrivning og innhold.

Til slutt ønsker jeg å dedisere oppgaven til min bestefar Arnold Iversen (1939-2021) som sammen med sin familie opplevde tvangsevakueringen på kroppen da Arnøya ble evakuert og brent. Uten hans historie er det ikke sikkert tvangsevakueringen hadde blitt tema for denne oppgaven.

Oslo, mai 2023.
Benjamin Sæterstad

Sammendrag

Denne masteroppgaven er en studie av arbeidet med tvangsevakueringen i den lille byen Mosjøen, som foregikk høsten 1944 til våren 1945. Oppgaven er først og fremst basert på primærkilder som er funnet både på Riksarkivet, Vefsn Kommunes arkiv i Mosjøen og Norges Hjemmefrontmuseum. Hovedspørsmålet har vært som følger: *Hvilke grep tok man for å klare å gjennomføre det krevende arbeidet med tvangsevakueringen i en liten by som Mosjøen?*

Mosjøen hadde ca. 2200 innbyggere da tvangsevakueringen begynte og ca. 10 000 tvangsevakuerte innbyggere fra Finnmark og Nord-Troms skulle bli sendt gjennom byen over en periode på to måneder fra oktober til desember 1944. Flere tvangsevakuerte mennesker kom til byen etter denne perioden, men det var høsten 1944 trykket var størst.

Arbeidet i Mosjøen omfattet forpleining og bespising av de tusener tvangsevakuerte, samt transportere dem fra skip til jernbane som skulle føre disse menneskene sørover til Trondheim. For å klare å gjennomføre arbeidet måtte det til en kombinasjon av frivillig arbeid i form av frivillige humanitære organisasjoner som Norske Kvinners Sanitetsforening, Røde Kors og Svenska Norgeshjälpen, og et statlig apparat bygd ut av Arbeidstjenesten i form av evakueringsnemnda med kommando.

Mosjøen ble en viktig by i arbeidet da byen hadde den nordligste jernbanestasjonen som også hadde tilgang til et kaianlegg stort nok til å ta imot skipstrafikken med de tvangsevakuerte nordfra. Kombinasjonen minsket risikoen for forlis og krigshandlinger til sjøs. Samtidig var de tyske styrkene fra Murmanskfronten i full retrett sørover gjennom Norge for å komme seg til kontinentet og trengte dermed også jernbanen. Tyskerne hadde en velutbygd infrastruktur i Mosjøen, i form av flere store leirer og en avdeling fra Sicherheitsdienst des Reichsführers SD. Arbeidstjenesten hadde tre leirer på Helgeland som man kunne hente personell fra. Mosjøen ble utnevnt til senter for evakueringsarbeidet og helsearbeidet opp mot tvangsevakueringen, under evakueringskommandant Arne Sunde.

I alt ble det kokt og servert 20 000 liter suppe og smurt nærmere 53 000 brødkiver av sanitetsforeningens rundt 100 medlemmer og andre frivillige fra Mosjøens befolkning. Bespisingen ble senere avsluttet av sanitetsforeningen når Svensk Donatorkomite, etter press fra Hjemmefronten i Stockholm besluttet å stanse matforsyningene. Vefsn kommune og Arbeidstjenesten overtok da bespisingen, noe som resulterte i en betraktelig svekket kvalitet på hjelpearbeidet.

Innholdsfortegnelse

FORORD.....	2
SAMMENDRAG	4
KAPITTEL 1: INNLEDNING	7
PROBLEMSTILLING OG AVGRENSNING	7
HISTORIOGRAFI.....	10
KILDER OG METODE	18
BAKGRUNNEN FOR TVANGSEVAKUERINGEN AV FINNMARK OG NORD-TROMS	22
ULIKE MOTIVER	25
TRANSPORTENS PÅVIRKNING	26
KAPITTEL 2: REALHISTORISK PRESENTASJON AV MOSJØEN SOM TRANSITTSTED OG UNDER KRIGEN.....	28
INNLEDNING.....	28
MOSJØEN SOM KNOTEPUNKT MELLOM SJØ OG INNLAND.....	28
NORLANDSBANEN - MOSJØEN SOM ET AV DE NORDLIGSTE JERNBANEPUNKTENE	30
MED TOG FRA NARVIK TIL TRONDHEIM GJENNOM SVERIGE.....	32
EVAKUERINGSJEF RAGNAR HANSEN OG TRANSPORTSJEF OLAV HAUAN.....	35
MOSJØEN UNDER KRIGEN: DEN FØRSTE TIDEN.....	37
SAMARBEID MED OKKUPASJONSMAKTEN	39
MOTSTANDSKAMP.....	42
HELGELAND FOLKEBLAD.....	44
TYSKE FORLEGNINGER - MOSJØEN SOM ET SENTRALT KOMMUNIKASJONS STED.....	46
KAPITTELOPPSUMMERING.....	48
KAPITTEL 3: NORSKE KVINNERS SANITETSFORENING, RØDE KORS OG SVENSKA DONATORKOMITE: DET FRIVILLIGE HJELPEARBEIDET	50
INNLEDNING.....	50
RAGNA LØKKE OG MOSJØEN SANITETSFORENING.....	50
SVENSKA NORGESHJÄLPEN OG ETABLERINGEN AV DONATORKOMITEEN.....	54
RØDE KORS.....	57
HJELPEARBEIDET AVSLUTTES - HJEMMEFRONTENS PAROLER.....	63
KAPITTELOPPSUMMERING.....	67
KAPITTEL 4: EVAKUERINGSNEMNDA, NS-MYNDIGHETENES APPARAT I HJELPEARBEIDET	69
INNLEDNING.....	69
ULIKE BEGREPER.....	69
EVAKUERINGSKOMMANDOENS OPPBYGNING OG STRUKTUR	70
SAMARBEIDET MELLOM MOSJØEN SANITETSFORENING OG EVAKUERINGSNEMNDA	76
SAMARBEIDET MELLOM EVAKUERINGSNEMNDA OG RØDE KORS.....	77
MEDISINALDIREKTØRENS UTSENDING OG SAMENE	78
INNKVARTERINGSLOKALENE	80
TRANSPORTPROBLEMER.....	83
DET OFFISIELLE EVAKUERINGSARBEIDET TAR SLUTT	85
KAPITTELOPPSUMMERING.....	87
KAPITTEL 5 - AVSLUTNING OG KONKLUSJON.....	89
OPPSUMMERING AV OPPGAVENS PROBLEMSTILLING OG INNFALLSVINKEL	89
OPPSUMMERING OG KONKLUSJONER	90
OPPGAVENS STYRKER OG SVAKHETER, VIDERE FORSKNING	94
KILDER OG LITTERATUR.....	96
UPUBLISERT MATERIALE	96
NETTRESSURSER	97

LITTERATURLISTE 97

Kapittel 1: Innledning

I et intervju gjort i sammenheng med en tv-serie som første gang ble sendt på NRK i 1985 under tittelen «Finnmark mellom øst og vest» sa Kong Olav V om tvangsevakueringen:

Gjort med menneskehånd er det den største katastrofen som har hendt oss.¹

I den lille byen Mosjøen innerst i en fjord på Helgeland, mange mil sør for Finnmark og Nord-Troms, skulle tvangsevakueringen få store konsekvenser. Byen ble utpekt av Riksutvalget for Evakueringen til å fungere som navet på et hjul, i arbeidet med å tvangsevakuere befolkningen fra de nedbrente områdene som ikke fikk opphold i Nordland videre sørover. Denne oppgaven skal undersøke hvordan man maktet med arbeidet byen ble pålagt fra myndighetenes hold.

Mosjøen hadde på denne tiden rundt 2200 innbyggere og skulle bli senter av et enormt hjelpe- og helsearbeid. I moderne tid er tvangsevakueringen å betrakte som den største forflyttingen av mennesker i norsk historie. Hele Finnmark fylke og de østligste delene av Troms fylke ble brent ned og lagt i ruiner da nazistene gjennomførte sin retrett fra fronten i nord mot Sovjetunionen. Om lag 50 000 av de 70 000 menneskene som bodde i de tvangsevakuerte områdene ble tvunget ut av hjemmene sine og sendt sørover med fiskeskøyter, små kuttere, tyske lasteskip og noen reiste langs veiene. De resterende 20 000 ble det som kalles huleboere eller overvintre. Som navnene tilsier er dette folk som klarte å stikke seg unna tyskerne. Overvintrene er ikke noe denne oppgaven skal gå nærmere inn på da de naturlig nok ikke var en del av den folkemassen som kom innom Mosjøen. Av de 50 000 som ble tvangsevakuerte sørover var det 20 000 som ikke fikk bosted i Nordland. Alle disse skulle videre sørover til Trondheim og fordeles utover Sør-Norge derfra. Ifølge rapportene fra evakueringsnemnda i Mosjøen var det litt over 10 000 av disse menneskene som ble fraktet gjennom Mosjøen. Dette vil si nærmere fem ganger så mange mennesker som normalt sett kalte Mosjøen hjem.

Problemstilling og avgrensning

¹ NRK. «Finnmark mellom øst og vest», 1985. <https://tv.nrk.no/serie/finnmark-mellom-oest-og-vest/sesong/1/episode/1/avspiller>

Mitt hovedmål med oppgaven er å undersøke hvordan arbeidet med tvangsevakueringen av Finnmark og Nord-Troms ble gjennomført og organisert i Mosjøen, med fokus på aktørene og organisasjonene som var involvert. Jeg ønsker også å finne ut av hva som kan ha ligget til grunn for hvorfor Mosjøen ble valgt som hovedsenter for evakueringen i nord; hvorfor myndighetene ikke valgte å seile de tvangsevakuerte direkte videre sørover til Trondheim med en gang, slik man endte opp med mot slutten av evakueringen. Store deler av den historiske fremstillingen om tvangsevakueringen utenfor Finnmark og Nord-Troms fokuserer stort sett på de større byene som ble berørt, nemlig Tromsø og Trondheim. Jeg ønsker med denne oppgaven å belyse Mosjøens posisjon i denne delen av okkupasjonshistorien, samt tilføre nye dimensjoner og synspunkter til feltet. Gjennom oppgaven ønsker jeg også å illustrere hvordan små steder, sett relativt til de større byene i Norge, ble rammet eller påvirket av krigen.

Forskningsspørsmålene kan derfor stilles slik: *Hvordan ble arbeidet med tvangsevakueringen av Finnmark og Nord-Troms gjennomført i Mosjøen, og hvilke aktører var involvert? Hvorfor valgte man Mosjøen som hovedsenter for tvangsevakueringen og hva gjorde byen egnet til nettopp dette? Det overordnede spørsmålet vil være: Hvilke grep tok man for å klare å gjennomføre det krevende arbeidet med tvangsevakueringen i en liten by som Mosjøen?*

Det som blir tydelig i det første spørsmålet er at dette dreier seg om logistikk. I gjennomføringen ligger en undersøkelse av hvordan de ulike aktørene klarte å stå i arbeidet og på samme tid yte best mulig hjelp til de tvangsevakuerte. Logistikken i seg selv er interessant i et historisk perspektiv, men det som gjør logistikken ekstra interessant og relevant for en masteroppgave er konteksten som logistikken er satt inn i. Tvangsevakueringen var den største forflyttingen av folk i moderne norsk historie. Samtidig var det en ufrivillig forflytting, derav ordet «tvangsevakuering», noe som gjorde at man ikke bare hadde en stor mengde mennesker som alle trengte mat og husly. De tvangsevakuerte var en gruppe mennesker som ikke hadde mer enn de hadde klart å bære med seg. De var slitne, redde og usikre på fremtiden. De visste ikke hvor det bar hen, og de hadde mistet alt på hjemstedet sitt. Det er denne konteksten som gjør at logistikken rundt arbeidet blir interessant for drøfting og analyse. Samtidig skjedde tvangsevakueringen mot slutten av krigen, og tyskerne tømte sine okkuperte områder for alle ressurser de kunne ta for å holde krigsmaskinen sin i gang. Dette inkluderer mat, noe som er viktig for alle og enhver, men spesielt viktig når det kommer til bespisning for rundt 10 000 mennesker samtidig som man skal ha nok mat til resten av Mosjøens befolkning.

Det som viser seg veldig tydelig i den historiske fremstillingen av tvangsevakueringen er betydningen av de frivillige humanitære organisasjonene og deres vilje til å samarbeide med både NS-myndighetene og de nazistiske okkupantene. Disse organisasjonene kommer til å være noe av hovedfokuset når jeg skal drøfte organisasjon og logistikk knyttet opp til arbeidet. Organisasjonene det er snakk om er i all hovedsak Mosjøen Sanitetsforening, en lokal gren av Norske Kvinners Sanitetsforening, Røde Kors og Svenska Norgeshjälpen gjennom Donatorrepresentasjonen. Fra NS-myndighetenes og nazistenes hold er det i stor grad Arbeidstjenesten som er involvert i form av evakueringsnemnda/kommandoen som ble etablert i byen. Mennene som var en del av evakueringsnemnda hadde det overordnede ansvaret for at tvangsevakueringen gikk godt for seg, og at alt ble gjort på en slik måte at arbeidet skjedde effektivt. På grunn av at Mosjøen ble senteret for tvangsevakueringen, fikk mennene i evakueringskommandoen ansvaret for hele systemet i Nordland og Sør-Troms. De hadde brede fullmakter fra sentralt hold i Riksutvalget for Evakueringen. Riksutvalget for Evakueringen ble opprettet den 17. oktober 1944.² Medlemmene i utvalget ble utnevnt av Vidkun Quisling og bestod av ministrene for Innenriks-, Justis-, Politi- og Trafikkdepartementet. Sjefen for Arbeidstjenesten var også en del av utvalget og som leder for det hele satt Alf- L. Whist, ministeren for Næringsdepartementet. Utvalgets oppgave var å komme frem til nødvendige tiltak for sivilbefolkningen og næringslivet i de tvangsevakuerte områdene.³

I krysningspunktet mellom de frivillige humanitære organisasjonene og Evakueringsnemnda finner man ulike oppfatninger om hvordan arbeidet både skulle bli gjennomført, men også i hvilken grad samarbeidet dem imellom skulle være. Dette er også et spørsmål som kommer til å bli drøftet i oppgaven.

En ikke ubetydelig tredjepart i historien om tvangsevakueringen var Hjemmefronten, spesifikt delen av Hjemmefronten i Stockholm som gjennom parolene sine forsøkte å påvirke nordmenns holdninger til tvangsevakueringen. Disse parolene gikk blant annet ut på at det å yte hjelp til de tvangsevakuerte var det samme som å hjelpe den nazistiske krigsmaskinen. Vi skal komme tilbake til hvordan dette påvirket arbeidet i Mosjøen senere i oppgaven.

Studieobjektet mitt er byen Mosjøen og aktørene som deltok i tvangsevakueringen. Tvangsevakuerte kom til andre steder i regionen Helgeland som Mosjøen er en del av. Eksempler på disse er Sandnessjøen og Mo i Rana, men jeg velger å avgrense oppgaven til

² Ingunn Elstad, *Tvangsevakueringa. Finnmark og Nord-Troms 1944 - bakgrunn, gjennomføring og overleving*, (Stamsund: Orkana Akademisk, 2020), 190.

³ *Ibidem*.

Mosjøen da denne byen ble mest berørt av hendelsen. Når det kommer til tidsavgrensning er oppgaven todelt: for å forklare hvorfor Mosjøen fikk en såpass sentral rolle, samt for å skape en kontekstualisering som drøftingen om organisering og gjennomføring av arbeidet kan plasseres i, trekkes det lengre linjer i fremstillingen om byen helt tilbake til 1860-tallet. Oppgaven vil for øvrig naturlig nok legge mest vekt på okkupasjonsårene 1940-45, men det er ønskelig å ta med visse elementer fra byens eldre historie for å forklare byens posisjon ved krigens utbrudd. Når det kommer til selve tvangsevakueringen er det naturlig å avgrense tidsrommet fra høsten 1944 til vinteren/tidlig vår 1945, da det var i dette tidsspennet arbeidet foregikk. Arbeidet med tvangsevakueringen var ikke over selv om Riksutvalget for Evakueringen offisielt avsluttet operasjonen i desember 1944, og jeg har derfor valgt å ta for meg hele perioden hvor Mosjøen var berørt, med unntak av etterkrigstiden da Evakueringsnemnda både fikk en annen funksjon, men også annet personell. Oppgavene som fulgte etter freden, var å være behjelpelig for de tvangsevakuerte som var på hjemreise.

Når det kommer til kildematerialet har jeg avgrenset meg til å bruke i all hovedsak det som dreier seg om Mosjøen. Samtidig er det viktig å huske på at Mosjøen og arbeidet som foregikk der ikke skjedde i et vakuum, så jeg har vært nødt til å se utenfor kildene som omhandler byen. Disse kildene vil bli beskrevet i delen om «kilder og metode». Da kommunene i Nordland ikke har sendt sitt materiale sørover til Riksarkivet slik som Trøndelag har gjort var det derfor nødvendig å bruke Vefsn kommunes kommunearkiv hvor alt materialet etter evakueringsnemnda befant seg. Det finnes svært få kilder om tvangsevakueringen sammenlignet med andre deler av norsk okkupasjonshistorie. Beretninger fra tvangsevakuerte som kunne illustrert forholdene i Mosjøen er noe som er nesten umulig å finne, så deres side av arbeidet i Mosjøen er det dessverre ikke mulig å illustrere på en tilfredsstillende måte. Vi kan dog finne bruddstykker i historier fortalt av tvangsevakuerte i etterkant av evakueringen iblant annet boken *Fortiet Fortid*⁴ av Arvid Petterson hvor Mosjøen er nevnt.

Historiografi

Forskningslitteraturen som omhandler tvangsevakueringen og nedbrenningen av Finnmark og Nord-Troms er for det meste allmenne bøker. Det er svært få forskningsartikler som er skrevet om temaet, og de fleste som er skrevet oppsummerer poenger fra bøker som

⁴ Arvid Petterson, *Fortiet Fortid – Tragedien Norge aldri forsto*, (Hammerfest: Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms, 2008).

forfatteren av artikkelen har skrevet, eller er en videreutvikling av teorier og poenger fra andres bøker. Store deler av litteraturen om tvangsevakueringen er skrevet etter 1980. Hvorfor det er slik er vanskelig å si noe om, men det kan ha vært at historieskrivningen har valgt å vektlegge de store aksjonene og de heroiske innsatsene fra motstandsfolkene både i og utenfor Milorg. Vektleggingen på det heroiske og patriotiske ville da ha kommet på bekostning av historien til ofrene og til tragediene som fant sted på norsk jord under krigen. Det virker også som om mye av forskningslitteraturen legger vekt på brannhøsten 1944 og opptakten til denne, samt gjenreisningen etterpå. Perioden fra høsten 1944 til da de tvangsevakuerte begynte å kunne returnere til Finnmark og Nord-Troms er det skrevet noe om, men det er lite. Den boken som best skildrer denne perioden er *De Kom Til Oss*⁵ av Inger Selven Watts som ble utgitt i 2016, hvor hele 107 av 263 sider omhandler innbyggerne i Finnmark Nord-Troms som flyktninger. Dette viser at mye gjenstår for historieforskningen på dette området. Selv om at året som gikk mellom nedbrenningen høsten 1944 og freden i mai 1945 ikke er fokuset til denne oppgaven er dette verdt å nevne.

Historien om brannhøsten i Finnmark 1944 er som sagt noe som man har begynt å utforske i nyere tid. Dette kan være fordi historieskrivningen i etterkant av krigen var opptatt av å bygge en patriotisk minnekultur, hvor det var motstand og kamp mot tyskerne og de som støttet dem som skulle være sentrum av arbeidet. Ole Kristian Grimnes trekker i sin artikkel «Historieskrivningen om okkupasjonen» fra 1990 frem at starten av historieskrivningen om okkupasjonsårene var preget av de sivile undersøkelseskomisjonene og hva kommisjonene avdekket blant annet om tyskerne, riksrådsforhandlingene og rikskommisariatet i Norge.⁶ Grimnes trekker også frem at mye av handlingene til særlig de norske aktørene under krigen hadde måttet foregå i det skjulte og at det derfor var en slags nysgjerrighet inne i det bildet som ble skapt rundt dem.⁷ Det Grimnes skriver om er det man kan si er den generelle historieskrivningen om okkupasjonstiden, og ikke spesifikt om Nord-Norge og Finnmark. I begynnelsen var okkupasjonshistorien når det gjelder Finnmark og tvangsevakueringen, mye basert på minner. Det ble samlet intervjuer, utdrag fra dagbøker, brev og hva enn man kunne finne i bøkene *Finnmark i flammer: Fortalt av den brente jords egne kvinner og menn* volum

⁵ Inger Selven Watts, *De Kom Til Oss. Tvangsevakueringen av Finnmark og Nord-Troms*, (Oslo: Pax Forlag, 2016).

⁶ Ole Kristian Grimnes. «Historieskrivningen om okkupasjonen», *Nytt Norsk Tidsskrift* vol. 7, nr. 2, 1990. 108-121, 109.

⁷ *Ibidem*.

1-2⁸. Dette er perioden fra krigens slutt til NATOs dannelse og den kalde krigens begynnelse i 1949. Denne minnekulturen kan sammenlignes med det som Pierre Nora utviklet, altså hvordan noen deler av historien blir fremhevet fordi man ønsker at den delen av historien skal gå inn i det kollektive minnet. Det patriotiske skulle fremheves på bekostning av de mer traumatiske hendelsene og ofrene. Men med minnekultur her menes det for det meste at det som ble skrevet ned var konkrete minner fra de menneskene som opplevde hendelsene, slik som i *Finnmark i flammer*. Å bruke intervjuer for å forske på emnet er noe som har blitt tatt opp igjen senere under delen om kilder.

Den neste perioden i norsk historieskrivning om okkupasjonstiden er kjennetegnet av et markant skifte hvor man ifølge Øyvind Finne nedprioriterte Sovjetunionens rolle i frigjøringen av Norge, ettersom man tok en side i den kalde krigen ved å bli med i NATO og dermed knyttet landet tettere til USA.⁹ Dette gjorde også at Finnmarks historie ble nesten fullstendig oversett. I det store ti-binds verket om norsk historie *Vårt Folks Historie*¹⁰ som kom ut i 1961 er det omkring 400 sider som omhandler andre verdenskrig. Av disse er det kun 5 sider om Finnmark under overskriften «Den brente jords strategi». I tre-binds verket *Norges Krig 1940-1945* som ble gitt ut ganske rett etter krigen i 1948 blir brenningen og rasingen av Finnmark og Nord-Troms nevnt, men i hovedsak som bisetninger i andre kontekster. Et eksempel på dette ville være hvordan tvangsevakueringen nevnes i sammenheng med økt innvandring til Sverige fra Norge.¹¹ Selve brenningen og elendigheten som fulgte blir aldri behandlet, og man velger i stedet å fokusere på krigsmånedene, soldatene i eksil i Skottland og hvordan det var å leve i utlendighet i Sverige, samt forholdet mellom de tre skandinaviske landene. Først med utgivelsen av bind nummer 8 av verket *Norge i krig*¹² blir Finnmark og tvangsevakueringen tatt opp og behandlet i større detalj i et oversiktverk. Boken åpner med tre gode og informative kapitler om frigjøringen, nedbrenningen og frigjøringsstyret i Finnmark. Dog finner man igjen at det legges vekt på de militære aspektene, tilbaketrekingen og hva som foregikk i kulissene mellom de ulike tyske aktørene som blant annet Reichskommissar Josef Terboven og general Lothar Rendulic.

⁸ B.R. Hellesnes, *Finnmark i flammer: Fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, 1, (Bruns bokhandels forlag, 1946). *Finnmark i flammer: Fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*, 2, (Bruns bokhandels forlag, 1946).

⁹ Øyvind Finne, *Krigen som aldri slutter - Krigstraumer i et livstidsperspektiv: Eksemplet Finnmark 1940-46*, (Karasjok: Davvi Girji, cop. 2005).

¹⁰ Chr. A. R. Christensen, *Vårt Folks Historie: Okkupasjonsår og Etterkrigstid*, bind 9, (Oslo: Aschehoug, 1961).

¹¹ Lars Evensen, «År i utlendighet» i *Norges Krig 1940 - 1945 bind 2* redigert av Sverre Steen, 455 – 514, (Oslo: Gyldendal, 1948), 464.

¹² Knut Einar Eriksen og Terje Halvorsen, *Frigjøring*, Vol. 8 Norge i Krig, (Oslo: Aschehoug, 1987).

Delkapitlene om selve tvangsevakueringen og reisen sørover, hvordan transportene fungerte blant annet får ikke stor plass. Kvantitativt kan man slå fast at Nord-Norge var vesentlig underrepresentert i disse tiårene. Også historien om de norske partisanene ble ikke løftet frem, eller oversett. Partisanene, som i motsetning til mange av motstandsfolkene sør i landet, dro til Sovjetunionen for å motta trening. Disse partisanene ble rammet av den kalde krigen og mottok ikke krigsveteranstatus før på 1990-tallet og noen så sendt som inn på 2000-tallet.

Fra Grimnes sin artikkel kan man igjen hente et eksempel på hvordan man overså de nordligste elementene under krigen, da han går inn i diskusjonene rundt om det finnes skoler innad i norsk historieskrivning om okkupasjonen. Her trekker han frem Øystein Sørensens prøveforelesning hvor Sørensen presenterer det han mener er den andre perioden i historieskrivningen om okkupasjonen, som han assosierer med en gruppe historikere som rundt 1970 var knyttet til Hjemmefrontmuseet i Oslo.¹³ Historikerne det er snakk om var da naturlig nok særlig spesialisert og fokusert på hjemmefronten og deres historie, og Grimnes skriver selv at han var en del av dette miljøet. Kanskje kan dette miljøet ha vært med på å forme historieskrivningen slik at de sovjet-støttede partisanene ikke fikk sin plass i okkupasjonshistorien. Men jeg skal ikke trekke noen konkrete konklusjoner når det gjelder akkurat dette. Kanskje var det en konsens i historikermiljøet generelt på denne tiden at Nord-Norge ikke var av særlig betydning med unntak av de militære planene som ble lagt, men ikke gjennomført om en alliert invasjon nord i Norge.

En mulig forklaring på hvorfor Finnmark og Nord-Norge ikke ble tatt inn i varmen av historikerne før på 1980-tallet kan kanskje forklare med begrepet jeg brukte tidligere, patriotisk minnekultur. Patriotisk minnekultur er noe Øyvind Finne trekker frem sin bok *Krigen som aldri slutter* og stammer fra den belgiske historikeren Pieter Lagrou hvor han forklarer hvorfor noen hendelser og aktører ble valgt for å skape et patriotisk minne i Nederland, Belgia og Frankrike.¹⁴ Boken uttrykket er hentet fra, *The Legacy of Nazi Occupation*¹⁵, forsøker å forklare hvordan utviklingen av en patriotisk minnekultur oppsto i Nederland, Belgia og Frankrike, og hvordan denne minnekulturen ble skapt på bekostning av krigens ofre som jødene, arbeidspliktige som ble deportert til Tyskland for å arbeide og den generelle sivilbefolkningen som ikke var en del av motstandskampen. Dette kan være med på å forklare hvorfor tragedien med brenningen av Finnmark ikke ble valgt ut som tema når man

¹³ Grimnes, «Historieskrivningen om okkupasjonen», 114.

¹⁴ Finne, *Krigen som aldri slutter*, 39.

¹⁵ Pieter Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*. Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare, (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).

skulle bygge opp den nasjonale selvfølelsen igjen. Det var ikke akkurat et patriotisk og heroisk minne, men snarere et nederlag for både hjemmefronten og eksilregjeringen i London. Derfor var man mer opptatt av å skrive om de suksessfulle sabotasjeoperasjonene, som senkningen av Donau eller sprengningen av tungtvannsfabrikken på Rjukan. Det ble i flere tiår lagt vekt på motstandskamp mot en okkupasjonsmakt, i stedet for tragediene mange tusen opplevde på slutten av okkupasjonen i nord. Det var heller ikke interessant å skrive om hvordan arbeidet ble gjennomført eller organisert, trolig fordi det var for det meste organisert av NS-myndighetene og deres ulike organisasjoner, selv om arbeidet i stor grad ble gjennomført av frivillige hjelpeorganisasjoner som Røde Kors og Norske Kvinners Sanitetsforening, samt frivillighet fra privatpersoner.

Frivilligheten som de humanitære organisasjonene ytte ble kanskje ikke nødvendigvis glemt, men heller oversett ettersom de frivillige brøt med parolene som hadde kommet fra Hjemmefronten og eksilregjeringen. Disse parolene likestilte det å hjelpe de tvangsevakuerte i samarbeid med myndighetene i Norge som å hjelpe nazistene med deres krigsplaner, og de oppfordret heller å hjelpe til utenfor det organiserte arbeidet. Heldigvis var det folk som Ragnar Hansen, evakueringssjefen i Tromsø, som overså parolene og bestemte seg for heller å redde liv.

Om en skulle forsøkt å gi denne typen patriotisk historieskrivning et annet navn ville man kanskje ha kalt den romantisk i den sammenheng som Hayden White brukte begrepet. I sin bok *Metahistory*¹⁶ argumenterer White for at alle vestlige historikere, om så ubevisst, velger å skrive arbeidet sitt på en slik måte at de følger fire litterære sjangre: romanse, komedie, tragedie og satire. For eksempel vil nasjonalistiske historikere og marxistiske historikere ofte bruke romanse når de skriver sine verk, hvor helter seirer mot en overmakt. Mens noen kanskje vil karakterisere E.P. Thompsons verk om den britiske industrielle revolusjon som en tragedie hvor håndverkere er dømt til å bli utnyttet og falle inn i fattigdom som følge av en økt industrialisering. Historikerne som skrev om den andre verdenskrigen fra et norsk perspektiv i ganske mange år etter krigen, vil nok falle inn i den romantiske sjangeren. Ta for eksempel de nevnte bøkene *Norges Krig 1940-1945*. Her gis det hele kapitler om hvordan nordmenn jobbet uselvisk og tappert mot okkupantene, men veldig lite om nederlagene og hvordan forholdene for folk var på et dypere nivå. Dersom dette faktisk var tatt opp, blir det vinklet slik at de fremdeles viser frem tapperheten til de norske

¹⁶ White V. Hayden, *Metahistory: the historical imagination in nineteenth-century Europe*, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973).

«hovedkarakterene». Forfatterne i serien *Norges Krig 1940-1945* valgte å fokusere på hvordan motstandsfolk, de norske styrkene i Storbritannia og London-regjeringen arbeidet for et fritt Norge selv om de var den svakere part. På denne måten kan man finne likhetstrekk mellom Whites teori om litterære sjangre og Lagrous patriotiske minnekultur.

Denne oppgaven vil kanskje også kunne kategoriseres som romantisk på visse områder da den ønsker å bringe frem i lyset det enorme arbeidet som ble lagt ned av de humanitære organisasjonene som også på en måte kan sies å ha gått seirende ut fra en oppgave som på alle måter kan sies å ha vært en overmakt. Samtidig vil oppgaven forsøke å holde et så nøytralt syn som mulig, siden jeg ikke ønsker å virke moraliserende mot noen parter. Både evakueringskommandoen og Arbeidstjenesten, de humanitære organisasjonene, lokalbefolkningen, hjemmefronten og ikke minst de tvangsevakuerte ble satt i en situasjon hvor man hverken hadde fullstendig oversikt eller erfaring med hvordan man skulle reagere eller vurdere. Som man kan lese fra både kildene og historiografien ble man kastet ut i det, og måtte i stor grad improvisere i de første ukene og månedene.

En annen som peker på dette med *patriotisk minnekultur*, selv om han ikke nødvendigvis bruker disse ordene, er Grimnes i artikkelen nevnt tidligere. Grimnes trekker frem her det han kaller «nasjonalt konsens-syndrom». Det han mener med nasjonal konsens i denne artikkelen, er hvordan man i den norske bevisstheten oppfatter og har kategorisert NS og okkupasjonsmakten som det onde.¹⁷ Dette mener han ligger til grunn for at forskningen og skrivningen om den norske okkupasjonshistorien, frem til 1990, har vært uten skoleretninger og markante generasjonsskifter. Grimnes skriver blant annet om hvordan man på 1970-tallet dreide historieskrivningen inn mot Hjemmefronten og motstanden, versus den tidligere pionerfasen hvor man hadde bredere tema. Han skriver at det er den nasjonale konsensusen som har gjort at man blant annet ikke har fått noen NS-historie skrevet av NS-folk selv, slik som man blant annet fikk fra Hjemmefronten og jødene.¹⁸ Han beskriver det som om at både NS-folkene selv og generasjonene etter dem har vært svimerket med det både de og deres foreldre og besteforeldre var med på under krigen.¹⁹ Kanskje kan dette svimerket overføres til å forklare hvorfor historien om de tvangsevakuerte ikke ble særlig utforsket før mot slutten av 1970-tallet og inn på 1980-tallet med eksplosjonen av lokalhistoriske verk og dannelsen av flere lokale historielag. Man ønsket kanskje ikke å rive opp i sår som man nettopp hadde begynt å legge bak seg, om de som gikk gjennom tvangsevakueringen noensinne klarte å

¹⁷ Grimnes, «Historieskrivningen om okkupasjonen», 117.

¹⁸ Grimnes, «Historieskrivningen om okkupasjonen», 110.

¹⁹ Grimnes, «Historieskrivningen om okkupasjonen», 112.

legge de bak seg. Grimnes ga ut boken *Norge under andre verdenskrig 1939-1945*²⁰ i 2018. I innledningen tar han indirekte opp «nasjonalt konsens-syndrom» ved at han problematiserer den nasjonale grunnfortellingen om den sort-hvite fremstillingen av krigen i norsk historieskrivning. Grimnes viser til at denne grunnfortellingen har blitt utfordret ved at den har blitt oppfattet som lite nyansert og ensidig.²¹ Han viser til at historieskrivningen om andre verdenskrig i Norge har blitt mer nyansert og differensiert enn den en gang var, og at hans egen bok *Norge under andre verdenskrig 1939-1945* er ment som en samlet fremstilling av norsk historie under andre verdenskrig. I tillegg har boken også et mål å være mer nyanserik enn verk som har blitt gitt ut tidligere.²² Et eksempel på dette er blant annet hvordan Grimnes trekker frem motstandsfolkene som reiste til Sovjetunionen for å motta trening. Boken tar også opp krigen i nord gjennom et kapittel i den siste delen av boken. Hos Grimnes blir frigjøringen av Finnmark, tvangsevakueringen og Wehrmachts fremtog med nedbrenning av landsdelen behandlet.²³

Harry Westrheim ga ut den første boken som fokuserte på brannhøsten og tvangsevakueringen, *Landet de brente - Tvangsevakueringen av Finnmark og Nord-Troms 1944*,²⁴ i 1978. Westrheims bok ble et skille mellom hvordan man hadde skrevet om Finnmarks krigshistorie før og hvordan historikere og andre tok tak i den senere: intervjuer og bruk av lokalhistorie. Intervjuer av ofrene ble særlig viktig når man skulle skrive om tvangsevakueringen da man ønsket å legge vekt på det ofrene hadde opplevd. Dette kommer særlig frem i boken *Fortiet Fortid - Tragedien Norge aldri forsto*²⁵ av Arvid Petterson som kom ut i 2008 og var starten på en ny interesse omkring tvangsevakueringen og nedbrenningen av Finnmark og Nord-Troms. Petterson skriver i forordet at han selv var en del av tvangsevakueringen, og sammen med familien havnet i Halden.²⁶ Han var fire år da tvangsevakueringen fant sted. I denne boken tar Petterson for seg mer en selve historien og dens løp, men også hvordan historien har blitt fremstilt og behandlet i ulike medier og litteratur, kunst og kultur. Han trekker også frem hvordan man kan finne likheter og en lik minnekultur blant finnmarkinger og finlendere, da brent jords taktikk også ble anvendt i Finland. Han trekker også frem den samiske opplevelsen, en del av historien som ikke er

²⁰ Ole Kristian Grimnes, *Norge under andre verdenskrig 1939-1945*, (Oslo: Aschehoug, 2018).

²¹ Grimnes, *Norge under andre verdenskrig*, 11.

²² Grimnes, *Norge under andre verdenskrig*, 12.

²³ Grimnes, *Norge under andre verdenskrig*, 459-475.

²⁴ Harry Westrheim, *Landet De Brente – Tvangsevakueringen av Finnmark og Nord-Troms høsten 1944*, (Bodø: Nordnorsk Forfatterlag Tiden, 1978).

²⁵ Petterson, *Fortiet Fortid*.

²⁶ Petterson, *Fortiet Fortid*, 5.

veldig utforsket. Store deler av boken er transkripsjoner av intervjuene forfatteren selv har gjennomført og er en verdifull kilde til førstehåndsinformasjon.

Som nevnt var det først med eksplosjonen av lokalhistorie i den nordlige landsdelen hvor tvangsevakueringen begynte å få sin plass i norsk historieskrivning. I en artikkel av Margit Løyland med tittelen «Bygdebokdekninga i Noreg - Resultat fra NLI-prosjektet 1992»²⁷ kan man tydelig se at mengden bygdebøker, og dermed også lokalhistorisk dekning økte i etterkrigstiden før den gjorde et byks i perioden 1980-1990. Da fikk man for første gang over hundre bygdebøker som omhandlet generell bygdehistorie, over 200 gård- og slektshistorie bøker og en liten økning i byhistorie og det som regnes under kombinerte bind. Alt i alt ble det gitt ut 403 bygdebøker i denne ti års perioden, mot 289 i den foregående.²⁸ Einar Niemi og Harald Winge skriver i en forskningsoversikt fra 1994 at det var særlig i Nord-Norge at veksten har vært sterkest i antall etterkrigshistoriske verker og artikler. De skriver også at flere av de lokalhistoriske forfatterne legger okkupasjonstiden inn under etterkrigstiden og strekker linjer tilbake til 1930-tallet.²⁹ Kanskje dette er for å skape en form for kontinuitet eller for å vise hvordan okkupasjonstiden var et brudd mellom det gamle og det nye. Norges Lokalhistoriske Institutt viser til disse artiklene på sine nettsteder, så det er trolig ikke kommet nyere verk som viser til enten mengde eller utbredelse for lokalhistorie.

Om man ser tettere på lokalhistoriske verk er det tydelig at spesielt krigsårene 1940-1945 har vært av stor interesse for bygdebokforfattere. Et eksempel som også er tatt i bruk i oppgaven er Vefsn Bygdebok bind tre fra 1977.³⁰ Boken omhandler perioden fra 1900-1945, hvorav nesten halve boken er dedikert til å beskrive, drøfte og redegjøre for de fem årene tyskerne var i Mosjøen og omegn. Også flerbindsverket Nordlands Historie av Harald Rinde bruker store deler av boken for å diskutere andre verdenskrig og dens innflytelse på utviklingen av Nordland fylke i bind 3.³¹

Lokalhistorie er viktig for denne oppgaven da den første delen vil ta for seg Mosjøens historie for å forsøke å svare på den første delen av problemstillingen. De lokalhistoriske kildene som er anvendt, er særlig på bind to og tre av Vefsn Bygdebok som ble utgitt av Vefsn kommune på 1970-tallet. Når det gjelder lokalhistorisk historiografi er det vanskelig å

²⁷ Margit Løyland. «Bygdebokdekninga i Noreg – Resultat frå NLI-prosjektet 1992», i *Heimen* vol. 30, nr. 5. Redigert av Kjell Haarstad, (Trondheim: Landslaget for lokalhistorie, 1993).

²⁸ Løyland, «Bygdebokdekninga i Noreg - Resultat frå NLI-prosjektet 1992», 276.

²⁹ Einar Niemi, Harald Winge. *Lokalhistorie som etterkrigshistorisk forskningsfelt*, (LOS-senteret, 1994), 28.

³⁰ Kjell Jacobsen, Fredrik Gaustad og Kjell M. Øksendal. *Vefsn Bygdebok*, bind 3, (Mosjøen: Vefsn kommune, 1977).

³¹ Harald Rinde, *Det Moderne Fylket*, bind 3 av *Nordlands Historie*, redigert av Alf Ragnar Nielssen, (Bergen: Fagbokforlaget, 2015).

lage en oversikt over utviklingen og hvor man står i dag, ettersom bygdebøkene og årbøkene som gis ut i Mosjøen og omegn tar for seg alt fra handelstradisjoner på 1600-tallet til utviklingen av skolesystemet i byen i etterkrigstiden.

Om vi nå vender blikket tilbake til historien om tvangsevakueringen ser vi at det er først utover 2000-tallet og særlig etter Pettersons bok at denne historien blir tatt opp av flere, både journalister og historikere. Nevnt innledningsvis er Watts bok *De kom til oss* som ble gitt ut i 2016. *Jevnet med jorden* skrevet av journalisten og forfatteren Per Kristian Olsen utgitt i 2019 er også et godt tillegg til denne historien da den graver dypere inn i enkelte områder og byer, blant annet et lite underkapittel om Mosjøen. Kapitlet om Mosjøen gjør dog en rask vending til å i all hovedsak ta for seg Trondheim. Det nyeste verket som er utgitt om tvangsevakueringen er boken *Tvangsevakueringa. Finnmark og Nord-Troms 1944 - bakgrunn, gjennomføring og overleving*³² av professor Ingunn Elstad utgitt i 2020. Elstads bok er kanskje den boken som har gått mest grundig gjennom hele historien, da den tar for seg hele oppbygningen, situasjonen i Europa i 1944, hvordan ordren om å gjennomføre tvangsevakueringen ble gitt, reaksjoner fra London-regjeringen og hvordan tvangsevakueringen i stor grad ble gjennomført. Til slutt ser hun nærmere på en del dilemmaer og problemstillinger som var knyttet opp mot tvangsevakueringen som blant annet hvordan man som sykepleier skulle forholde seg til hjelpearbeidet. Noe av det som gjør Elstads bok god, er det at boken tar seg tid til å forklare tvangsevakueringen posisjon i krigens gang. Hun viser også hvordan tvangsevakueringen var et ledd i tyskernes tilbaketrekning fra øst-fronten mot Sovjetunionen.

Kilder og metode

Tvangsevakueringen er en del av norsk okkupasjonshistorie som i liten grad har vært utforsket frem til eksplosjonen av lokalhistoriske verk på 1970- og 1980-tallet, som gjort rede for i delkapitlet om historiografi. Så da jeg skulle begynne med å finne kilder til oppgaven var jeg nødt til å benytte meg av det lille som fantes for å søke meg videre til rette arkiv og arkivmateriale. Siden oppgaven skulle konsentrere seg om hjelpearbeidet og ikke om de militære strategiene, hva som foregikk i selve Finnmark og Nord-Troms og heller ikke om politikken som foregikk i London hos eksilregjeringen, ble listen over sekundærlitteratur som var egnet til oppgaven snevrere. Denne mangelen på forskningslitteratur var noe jeg så

³² Elstad, *Tvangsevakueringa*.

ganske tidlig i arbeidet med oppgaven, og jeg har derfor blitt nødt til å gå inn i forskningslitteratur som nødvendigvis ikke handlet om tvangsevakueringen for å finne informasjon. Derfor er det forskningslitteratur som *Tvangsevakueringa* av Ingunn Elstad, eller *Fortiet Fortid* av Petterson som går igjen i fotnotene. På grunn av denne mangelen på forskningslitteratur, både i form av bøker og forskningsartikler, var jeg tidlig nødt til å begynne å lete etter primærkilder og basere oppgaven på disse i stedet for på andre historikers framstillinger og tolkninger.

På grunn av dette fokuset på primærkilder i form av rapporter, brev, skjemaer, transportlister og annen korrespondanse, står tolkningen og kildekritikken svært sentralt i oppgaven. Sekundærlitteraturen og da spesielt de lokalhistoriske verkene som er skrevet om Mosjøen, blir essensielle for å skape en kontekst som jeg kunne tolke kildene i, men også for å gi kontekst til kildene. Dessverre viste det seg at flere av rapportene og brevene er usignerte eller udaterte, noe som har betydd at en god kjennskap til konteksten og individene involvert har vært avgjørende for å forstå hendelsesforløpet, hvem som var i kontakt med hvem, hvem som gjorde hva o.l. Det har også blitt nødvendig å gå utenfor bare kildene og litteraturen som omhandlet Mosjøen for å skape en kontekst for organisasjoner og aktører, slik at man bedre kan forstå blant annet hvorfor de valgte å gjennomføre arbeidet på den måten de gjorde. Eksempler på dette er historiske verk skrevet på oppdrag for blant annet Norske Kvinners Sanitetsforening og Røde Kors. Her finner man ikke detaljert historie om Mosjøen, men man kan få et inntrykk og en kontekst for hva organisasjonene gjorde under krigen og hvilken holdning de hadde til okkupasjonen.

Primærkildene har befunnet seg spredt om på ulike arkiver i landet. I tillegg har de vært gjemt blant andre dokumenter fra andre steder i landet, noe som har betydd en del graving for min egen del. Riksarkivet har arkivmaterialet etter både Røde Kors og Norske Kvinners Sanitetsforening. I disse arkivene fantes det rapporter og brev korrespondanse mellom aktører i Mosjøen og sentrale individer innad i organisasjonene. En interessant del er at for sanitetsforeningens del var det direkte korrespondanse mellom formannen for Norske Kvinners Sanitetsforening Martha Larsen Jahn og formannen i Mosjøens lokallag Ragna Løkke.

Kildene som omhandler den statlige delen av evakueringsnemnda i Mosjøen, befant seg i Vefsn kommunes arkiver i den gamle politimestergården. Dette er materiale som i stor grad omfatter alle familieskjemaene som ble brukt for å registrere de tvangsevakuerte når de ankom Mosjøen. I tillegg kommer alle transportlistene som har oversikt over hvor mange personer som dro når og til hvor. Til slutt er det rapporter og korrespondanse som er sendt

enten til stabssjefen for evakueringsnemnda, eller sørover til Riksutvalget for Evakueringen. Ofte er rapportene sendt til Carl Frølich Hansen, sjefen for Nasjonal Samlings arbeidstjeneste. Primærkildene som omhandler evakueringsnemnda i Mosjøen, har ikke blitt brukt før for å gjennomføre et forskningsarbeid om tvangsevakueringen. Dette gjør at kildene åpner opp en ny side av tvangsevakueringen som ikke har blitt undersøkt tidligere, og kan gi oss et bedre bilde av hvordan situasjonen var i Mosjøen under tvangsevakueringen og det siste året under andre verdenskrig. Kildene kan også gi oss et bedre bilde av offiserene og mannskapet som utgjorde evakueringsnemnda, samt arbeidet og oppgavene disse utførte. Som historiker må man dog være kildekritisk og tenke over at disse rapportene kan ha blitt pyntet på for å blidgjøre folk høyere opp i NS-systemet. Vi kan se at dette må ha forekommet da situasjonen fremstilles kaotisk og uoversiktlig i noen kilder, mens i andre blir situasjonen presentert som under kontroll og at arbeidet fra arbeidstjenestens side er utført eksemplarisk.

Store deler av sekundærlitteraturen er basert delvis på intervju med førstehånds vitner eller etterkommere av disse. Øyvind Finne tar opp problemer man kan støte på når det kommer til forskningsintervju i sin bok *Krigen som aldri slutter*. Eksempler på dette vil være glemsel som følge av alderdom, at intervjuobjektet kanskje kan ha noe å vinne på å overdrive det de forteller om, at historiene som blir fortalt er såpass smertefulle for intervjuobjektet å ta frem at hendelser og opplevelser blir enten glemt bort eller fortrent.³³ Denne oppgaven bruker ikke forskningsintervju som en kilde, men jeg mener det er viktig å huske på at de fleste av bøkene og artiklene som utgjør sekundærlitteraturen om tvangsevakueringen bygger på intervjuer og derfor kan ha feil i seg på bakgrunn av flere ulike faktorer. Disse faktorene ligger for det meste i muligheten om et sviktende minne hos menneskene som blir intervjuet, eller at de har vært såpass unge når tvangsevakueringen fant sted i 1944, at det de husker er blitt fortalt dem i etterkant av for eksempel foreldre.

En annen del av metoden, men like viktig, var å sørge for at alt av klausuler og søknader var på det rette. Ettersom at alt kildemateriale som omhandlet de tvangsevakuerte direkte kan inneholde sensitiv informasjon om blant annet helse, var det svært viktig å sjekke med arkivene som var ansvarlig for materiale at jeg hadde lov til å bruke materialet og hvordan jeg kunne søke om å få innsyn om det skulle være nødvendig. Et eksempel på dette er familieskjemaene som evakueringsnemnda hadde på hver enkelt familie som ankom Mosjøen. I disse skjemaene er det oppgitt fødselsdato, fødested, yrke, men også om de hadde sykdommer som difteri eller tuberkulose, eller psykologiske lidelser. Man finner også

³³ Finne, *Krigen som aldri slutter*, 15-25.

eksemplere på barn som har blitt adoptert i disse skjemaene. Å forsikre seg om at man har tillatelser til å bruke informasjonen har med forskningsetikk å gjøre, noe jeg har betraktet som svært viktig i arbeidet med oppgaven. Avisen som er brukt i oppgaven, *Helgeland Folkeblad*, er en kilde jeg ble nødt til å søke om innsyn i hos Nasjonalbiblioteket. Årsaken til nødvendigheten med en søknad for å få tilgang til avisen digitalt er at *Helgeland Folkeblad* regnes som pliktavlevert materiale. At materialet er pliktavlevert vil si at materialet ikke er ordinært ervervet, noe som betyr at materialet, i dette tilfellet avisene som ble utgitt under navnet *Helgeland Folkeblad*, ikke er anskaffet av Nasjonalbiblioteket på en slik måte som gjør at rettighetene til videre distribusjon av materialet ikke kan gis. Ved en ordinær ervervelse vil rettighetene konsumeres, noe som vil si at den som har skaffet seg materialet da også har rettighetene til å spre materialet videre.³⁴ Derfor er det nødvendig med tillatelse fra institusjonen som har materialet for å kunne anvende det i en forskningssammenheng. I dag er det også slik at man er pliktig til å avlevere alle tidsskrifter og bøker til Nasjonalbiblioteket.

Lokalhistorie har blitt flittig brukt i denne oppgaven, da det er gjennom slike verk at man ofte finner informasjon om mindre steder. Verkene som har blitt benyttet i denne oppgaven er for det meste bind to og tre av *Vefsn Bygdebok*. Bøkene tar for seg Vefsn kommune og omegns historie hvor bind to behandler tidsspennet 1820-1900, og bind tre tar over og behandler 1900-1945 med stort fokus på de fem krigsårene. Det som kan være problematisk med slike verk er at de ofte er skrevet av ufaglærte historikere, altså hobbyhistorikere, og at opplysningene man finner i dem ikke er kildebelagt. Det er altså ingen fotnoter eller bibliografi å finne. I bind tre skriver dog Kjell Jacobsen hvilke *typer* kilder han har brukt, men ikke spesifikt hvilke som er benyttet. Dette dreier seg om aviser som ble gitt ut og kommunale protokoller, men også intervjuer og det som ligger i det kollektive minnet i bygdene og i Mosjøen er tatt i bruk. Denne siste kilden kaller Jacobsen «iakttagelser i marken». Han går ikke inn på hva dette betyr, men jeg velger å tolke det som nettopp det kollektive minnet. Jacobsen skriver selv at han begår en faghistorisk dødssynd ved å ikke gi en detaljert redegjørelse for kildene han har brukt i sin fremstilling. Han legger til grunn at man ikke kan utarbeide et referansesystem for et slikt kildegrunnlag i et bygdebokverk, og at:

³⁴ A.N. Midtgaard, *Om bruk av pliktavlevert materiale*, Masteroppgave i jus, (Universitetet i Oslo, 2018), 7-10.

(...) det vil bare forkludre inntrykket av det faktiske forholdet som jeg understreket innledningsvis: Denne framstillinga er i det alt vesentlige bygd på lokalavisene, muntlige kilder og iakttagelser i marken.³⁵

På grunn av denne metoden når det kommer til kildeføring kan man finne opplysninger i slike lokallhistoriske verk som ikke er blitt tatt med andre steder, på grunn av at det ikke er snakk om dokumenter som er blitt arkiverte. Problemet med dette, og noe som gjør kildekritikken ekstremt viktig, er at et forskningsintervju og dens kvalitet baserer seg helt og holdent på spørsmålene som blir stilt og ikke minst hukommelsen til den som blir intervjuet. Samtidig det kollektive minnet endre seg over tid. Hendelser og fakta vil kunne legges til side. Noe som overrasket meg da jeg kom til Mosjøen og begynte å snakke med folk som hadde levd gjennom perioden da tvangsevakueringen fant sted eller med lokallhistorikere jeg arbeidet sammen med da jeg gikk gjennom Vefsn kommunes arkiv, var at det fantes nesten ikke kunnskap om tvangsevakueringen i det jeg vil kalle det kollektive minnet. Selv om man i ettertid har funnet ut av at Mosjøen hadde en særdeles viktig posisjon er det bemerkelsesverdig at tvangsevakueringen og arbeidet som ble gjort i byen ikke var bedre kjent enn det var. Ingunn Elstad holdt et foredrag i Mosjøen mens jeg var der om nettopp tvangsevakueringen. Publikum bestod i stor grad av medlemmer fra Lokalhistorelaget. Etter foredraget var det mange som sa at Mosjøen og byens tilknytning til tvangsevakueringen var en ukjent del av historien for dem. Derfor har det vært viktig for meg å benytte meg av de primærkildene jeg har funnet for å forsikre meg om at opplysningene som de lokallhistoriske verkene oppgir er korrekte. I delen om historiografi tok jeg opp det med at det var lokallhistorie og lokale historikere som virkelig brakte historien om tvangsevakueringen opp og frem. Derfor ser jeg på det å videreføre den lokallhistoriske tradisjonen videre ved å bruke de lokallhistoriske verkene fra Mosjøen og Vefsn i denne oppgaven.

Bakgrunnen for tvangsevakueringen av Finnmark og Nord-Troms

Tvangsevakueringen begynte som en del av de tyske styrkenes tilbaketrekning fra Øst-Fronten mot Sovjetunionen i 1943. I nord var denne fronten kjent som Ishavsfronten eller Litzafronten. Tilbaketrekningen begynte blant annet på grunn av at Finland valgte å avslutte

³⁵ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 3, 361.

våpenbrorskapet med Tyskland, sluttet separاتفred med de allierte og erklærte krig mot Tyskland den 1. oktober 1944.³⁶ Plutselig måtte Tyskland trekke seg nordover ut av Finland og vestover mot Lyngenlinjen i Troms hvor man så for seg at man kunne måtte kjempe mot Sovjetunionen. Man skulle bruke de dype dalene øst for Storfjord i Troms som flaskehalser og stoppe Den Røde Hæren der. Sovjetunionen fulgte den 7. oktober 1944 etter tyskerne og krysset grensen inn til Øst-Finnmark.

På ordre fra Hitler skulle alle innretninger og bygninger som Den Røde Hær kunne bruke brennes eller ødelegges når de tyske troppene trakk seg ut av området. Alle menn mellom 15 og 65 år skulle tas med troppene slik at de kunne bli brukt til å bygge forsvarsverk. Under større tilbaketrekninger skulle hele den sivile befolkningen deporteres og tas med til Tyskland hvor de senere skulle brukes som arbeidskraft.³⁷

Ordren om å tvangsevakuere og brenne Finnmark og Nord-Troms kom altså på særskilt befaling fra Hitler selv. Førerbefalingen kom den 28. oktober 1944, og det ble ikke kjent før etter krigen at ordren om tvangsevakueringen hadde kommet fra Nazi-Tysklands øverste hold. I førerbefalingen kan man lese blant annet:

*Øverstkommanderende i Nord-Finland er ansvarlig for at Førerens ordre blir hensynsløst gjennomført. Alene herved kan unngås at russerne med sterke stridskrefter, støttet ved bebyggelse og av den lokalkjente befolkning, følger etter våre ettertropper allerede inneværende vinter og om kort tid kan stå foran Lyngenstillingen. Medlidenhet med befolkningen er ikke på sin plass (...).*³⁸

Før Hitler gav sin førerbefaling ble det forsøkt gjennomført en frivillig evakuering. Terboven var det sivile overhodet i Norge og hadde dermed ingen militær autoritet. Han kunne dermed ikke beordre Wehrmacht i Norge til å gå i gang med en tvungen evakuering. Derfor ble to ministre, politiminister Lie og innenriksminister Lippestad, sendt til Finnmark for å gå i gang med en frivillig evakuering. Fra Tromsø tok de med seg betjenter fra statspolitiet for å hjelpe til.

Det ble utstedt to opprop til befolkningen den 17. oktober i sammenheng med denne første evakueringen. Det første oppropet gjorde kjent at kvinner, barn og eldre skulle

³⁶ A.D. Dahl, «Frigjøringen av Finnmark» i *Norges Krig 1940-1945*, bind 3, redigert av Sverre Steen, (Oslo: Gyldendal, 1950), 572.

³⁷ Elstad, *Tvangsevakueringa*, 73.

³⁸ Dahl, A.D. «Frigjøringen av Finnmark», 573.

evakueres av den tyske militærmakt. Mennene skulle bli værende og melde seg til de nærmeste tyske avdelingene, hvor de da skulle bli samlet i kolonner og forpleies av Wehrmacht. Oppropet forsøker også å skremme til evakuering gjennom å skildre hva som kom til å skje med befolkningen om de ble igjen og overga seg til de sovjetiske styrkene. Dette inkluderer mord, plyndring, voldtekt, moralsk forfall o.l.³⁹ Det andre oppropet advarer mot at alle forsøk på plyndring og voldshandlinger, samt alt som kunne gjøre det vanskeligere å gjennomføre evakueringen ville bli møtt med særdomstol.⁴⁰ Med andre ord dødsstraff.

På tross av trussel om særdomstol og forsøket på å skremme befolkningen ut av hjemmene sine gikk det dårlig med den frivillige evakueringen, og det var i underkant av 1000 personer som benyttet seg av den.

Etter at førerbefalingen var gitt ble ansvaret for at tvangsevakueringen ble gjennomført lagt på den tyske generalen Lothar Rendulic.⁴¹ Rendulic var øverstkommanderende for den 20. Bergarmé, en styrke som bestod av 220 000 tyske soldater.⁴² Arméen var utplassert langs den nordlige fronten mot Sovjetunionen i Øst-Finnmark og Finland. Det var disse styrkene som skulle trekke seg tilbake langs riksvei 50 gjennom Finnmark og Nord-Troms til de kom trygt bak Lyngenlinjen. Rendulic var tydelig uenig med Terboven om at en tvangsevakuering og total nedbrenning av Finnmark var nødvendig, verken militært eller politisk.⁴³ Han var dog ikke fullstendig motstander mot en evakuering, men mente at dette må skje med norske skip.⁴⁴ Største argumentet mot var at den 20. Bergarmé ikke hadde kapasitet til å jage sivile med seg, siden de kom til å måtte reise gjennom områder som gjorde dem utsatt for angrep. Rendulic argumenterte med at soldatene hans kom til å måtte være konstant klar for trefninger. Samtidig mente Rendulic også at all tonnasje som kunne bli anvendt fra tysk militær side til bruk for å tvangsevakuere sivilbefolkningen ikke kunne brukes til noe annet enn å frakte soldater og materiell vest og sørover. Han mente også at det ikke var et militært grunnlag for å bruke den brente jords taktikk under tilbaketrekningen, og andre i Rikskommissariatet stilte seg også mot Terboven og mente det ville få både innenrikspolitiske og utenrikspolitiske konsekvenser, særlig til Sverige.⁴⁵

³⁹ Dahl, A.D. «Frigjøringen av Finnmark», 573.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Per Kristian Olsen. *Jevnet Med Jorden. Brenningen av Finnmark og Nord-Troms 1944*, (Oslo: Aschehoug, cop. 2020), 65.

⁴² Ibidem.

⁴³ Olsen, *Jevnet Med Jorden*, 66.

⁴⁴ Olsen, *Jevnet Med Jorden*, 67.

⁴⁵ Olsen, *Jevnet Med Jorden*, 78.

Terboven ga seg derimot ikke og brukte Sovjetunionens erobring av Kirkenes og hans gamle vennskap med Hitler til å overtale Føreren til å gi ordren.⁴⁶ Man kan tenke seg at det var gått en æressak i hele situasjonen for Rikskommisær Terboven. Som allerede nevnt ble det slik at Hitler gav sin befaling, og Rendulic og hans soldater ble da ansvarlig for nedbrenningen, mens sivile tyske og norske personell skulle sørge for selve tvangsevakueringen.

Ulike motiver

Ifølge Ingunn Elstad var anskaffelsen av arbeidskraft et av motivene bak tvangsevakueringen.⁴⁷ Som Elstad peker på var ikke deportasjon av mennesker i okkuperte områder for å anvende dem som arbeidskraft i Tyskland noe som var fremmed for tyskerne. Denne typen deportasjon var vanlig fra øst-europeiske områder, og tyske fabrikker og gruver fikk etter okkupasjonen av Polen og sovjetiske områder mange millioner mennesker som skulle ta over arbeidet som tyskere hadde gjort før.

Etter hvert som Sovjetunionen presset tyskerne tilbake vestover, mistet nazistene dermed tilgang til de øst-europeiske områdene de hadde hentet arbeidskraft fra tidligere. Dermed kan Elstad ha rett i sin analyse av motivene bak tvangsevakueringen fra Finnmark og Nord-Troms, at det dreide seg om å hente arbeidskraft i en tid da tyskerne trengte flere arbeidere enn de kunne finne i de områdene de fremdeles okkuperte.

Et annet poeng var å undergrave partisanvirksomheten som foregikk nordpå. Man tenkte at om man brant ned by og bygd, samt fjernet befolkningen, ville man gjøre det umulig å holde på med motstandsarbeid. Denne tanken henger også sammen med strategien om å skape såkalte «døde soner», noe tyskerne hadde gjort i deler av de okkuperte områdene i Øst-Europa. I juni 1943 ble det utstedt ordre fra Himmler om at befolkningen i Nord-Ukraina og Midt-Russland skulle fjernes etter befaling fra Hitler. Etter at områdene var lagt øde for både sivile og eiendommer, ble alle som ble igjen i disse «døde sonene» automatisk sett på som motstandsfolk og skutt på stedet.⁴⁸

Norge ble erklært som «bandekampområde» av Himmler i 1944, noe som gjorde at man kom et skritt nærmere å lage slike døde soner i Norge.⁴⁹ Et bandekampområde var et

⁴⁶ Olsen, *Jevnet Med Jorden*, 84.

⁴⁷ Elstad, *Tvangsevakueringa*, 55.

⁴⁸ Elstad, *Tvangsevakueringa*, 76.

⁴⁹ Elstad, *Tvangsevakueringa*, 107.

område hvor man var i krig mot motstandsgrupper. Terboven ønsket nemlig å kunne lage en død sone av områdene man tenkte seg at en invasjon fra enten Sovjetunionen eller Storbritannia ville finne sted, noe tyskerne hadde fått sterke signaler om. Man så for seg at de allierte da ikke ville okkupere området, men tyskerne kunne også bekjempe partisanene. Dette skaper noe som kalles «negativ kontroll», hvor man ødelegger for å holde kontroll over områder man ellers ville vært nødt til å gi opp.

De siste trefningene mellom sovjetiske og tyske styrker skjedde ved Seida i Tanadalen den 6. november 1944. Likevel fortsatte tvangsevakueringen og ble ikke offisielt avsluttet av Riksutvalget for Evakueringen før den 2. desember. Fra rapporter og lister etter blant annet evakueringskommandoen i Mosjøen kan man se at evakueringen fortsatte til langt ut på vårparten 1945. Mengden med evakuerte var ikke på langt nær like massiv som tidligere i oktober og november, men det kom fremdeles noen sørover.

Transportens påvirkning

Tvangsevakueringen i seg selv fungerte ved å anvende alt av båter og skip man kunne finne som kunne brukes til å frakte menneskene vest og sørover. Første stopp var Tromsø, hvor evakueringssjefen Ragnar Hansen allerede i 1943 hadde blitt satt til å utarbeide en plan for å evakuere Tromsø i tilfelle byen skulle komme under angrep fra Sovjetunionen. I Tromsø ble folk samlet opp og anvist til ulike midlertidige bosteder. Kirken ble et av de sentrale stedene hvor de tvangsevakuerte fikk oppbevare seg. Dette finner vi igjen i Mosjøen. Andre ble tatt inn på ulike forsamlingshus og også i privatboliger hos venner og familie.

Fra Tromsø bar det videre med sjøveien til Narvik. Her ble det opprettet lasaretter for å behandle difteri og dysenteri utbrudd som hadde funnet sted på de to skipene som blir kalt for «Dødsskipene», nemlig lasteskipene *Karl Arp* og *Adolf Binder*. Menneskene hadde blitt stuet ned i lasterommene på presenninger som dekket den tyske ammunisjonen. Det var lite med mat og den eneste muligheten for å gå på do skjedde over ripa på skipene. Kombinasjonen av dette ble at mange ble så svake at de ble liggende i sin egen avføring og ble syke.

De som var friske nok til å reise videre fikk flytte seg over til hurtigruteskip og andre kuttere. Fra Narvik gikk reisen først ned til Bodø hvor skipene lå til kai i et døgn eller to for å fylle drivstoff og etterforsyne med blant annet mat. For de tvangsevakuerte som ikke skulle bli bosatt i Nordland gikk reisen så videre fra Bodø og til slutt frem til Mosjøen hvor de tvangsevakuerte skulle oppbevare seg i som nevnt kirken til de fikk beskjed om å sette seg på

toget sørover til Trondheim. Disse togene var ofte overfylte, og det ble flittig tatt i bruk kuvogner og lignende. I tillegg til dårlig plass tok det som i dag er en 5 timers reise med tog nærmere 18 timer den gang.

De tvangsevakuerte som kom frem i Mosjøen som de frivillige organisasjonene og tjenestemennene fra Arbeidstjenesten skulle ta seg av, var med andre ord slitne, ofte syke, underernært og redde for en uviss fremtid.

Kapittel 2: Realhistorisk presentasjon av Mosjøen som transittsted og under krigen

Innledning

I dette kapitlet skal jeg forsøke å svare på del en av oppgavens problemstilling: hvorfor Mosjøen? Hvorfor valgte Riksutvalget for Evakueringen å legge et såpass stort ansvar og press på en liten by i Nordland fylke med rundt 2200 innbyggere?

For å klare å gi et ordentlig svar på dette er man nødt til å trekke lange linjer tilbake til 1700- og 1800-tallet da byen for alvor begynte å vokse på bakgrunn av økt handel og industri i området. Gårdsbrukene som hadde dominert det som i dag heter Byflata ble etter hvert borte da mer og mer av arealet ble omregulert til boligtomter. Kvadraturen som kjennetegner denne delen av byen ble tegnet opp, vegene og tomtene ble gjort klare.

Den andre delen av kapitlet vil ta for seg Mosjøen under krigen, fra da tyskerne tvang IR14 og engelskmennene nordover fra Snåsa og etter hvert gjennom Grane sør for Mosjøen våren 1940, til da tvangsevakueringen begynte høsten 1944. Formålet med å redegjøre for disse årene er for å gi en kontekst som arbeidet rundt tvangsevakueringen kan eksistere i. Foruten konteksten det ikke være mulig å svare på hvordan arbeidet fungerte, hvorfor arbeidet ble gjennomført på den måten det ble og hvilke aktører som ble involvert.

Dette kapitlet kommer til å være lokalhistorisk av natur, ettersom det dreier seg om utviklingen til et sted over lengre tid før jeg kommer til å se nærmere på utviklingen under krigsårene frem til evakueringen.

Mosjøen som knutepunkt mellom sjø og innland

Mosjøen har fra 1700-tallet og utover vært et knutepunkt mellom innlandet på Helgeland og sjøveien med sin gunstige beliggenhet innerst i Vefsnfjorden. På den tidligste tiden var det ikke mye by å snakke om, ikke mer enn noen gårder og naust hvor bøndene lengre inn i dalene rundt Mosjøen hadde båtene sine. Kjøpmenn kom inn fra sjøen, svensker kom over grensen i Hattfjelldal sør-øst for Mosjøen, og kom sammen med folkene som bodde i dalene for å handle i den lille byen. Svenskehandelen ble etter hvert mindre da handelsmennene i Hattfjelldal og i Kroken innerst i Susendalen gradvis fikk bedre utvalg mot slutten av 1800-tallet.⁵⁰ Utviklingen av Mosjøen skjøt fart da industrien kom til byen på

⁵⁰ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 3, 45.

1860-tallet ved etableringen av «The North of Europe Land & Mining Co. LTD», et britisk selskap som gjorde oppkjøp av store skogseiendommer i Vefsn, Hattfjelldal og Grane.⁵¹ Det var i stor grad tømmer engelskmennene var ute etter, og dette tømmeret ble fløtet ned til Mosjøen og Vefsnfjorden på elva Vefsna. Trygt nede i byen ble tømmeret foredlet til planker i et stort sagbruk engelskmennene etablerte i Mosjøen på Halsøy, hvor engelskmennene hadde måttet kjøpe enda mer land for å kunne bygge sagen, kaianlegget og bestyrerboligen som senere ble brukt som folkeskole.⁵²

Denne tiden er kjent som «Engelskbruk-tida», og er omtalt i *Vefsn Bygdebok Bind 2* som «Vefsn-bygdenes egen lille Klondyke-tid.»⁵³ Man kunne visstnok i Vefsn tjene en daler like lett som man tjente en ort ellers i landet.⁵⁴ Etableringen av sagbruket og tømmerhogsten førte til en tilstrømning som man aldri før hadde sett, både av skogsarbeidere, men også i form av handelsmenn og håndverkere. Engelskbruk-tida brakte også turisme fra Storbritannia til regionen i form av blant annet sportsfiskere som hadde hørt fra sine venner ved Engelskbruket om de gode forholdene for laksefiske i Vefsna.⁵⁵ Gruppen sportsfiskere var i all hovedsak engelske lorder og deres familier. Alt i alt kan man si at grunnlaget for den moderne byen Mosjøen ble lagt ved etableringen av det britiske selskapet, og 11. april 1974 fikk byen losse- og ladestedsrettigheter og utgikk så fra Vefsn kommune og ble en egen bykommune.⁵⁶ Nordland fylke hadde da to byer: Bodø i nord og Mosjøen i sør. Sagbruket ble etter hvert solgt i 1899 til Nes Trelastbruk og skogeiendommene i Hattfjelldal ble solgt til den norske stat i 1900.

Mosjøen hadde alltid hatt gode båtforbindelser med omverdenen. Ifølge Jacobsen var det i stor grad sjøveien som forbandt Mosjøen med omverdenen, da det å reise over land var mindre effektivt.⁵⁷ Det gikk båtruter innom Mosjøen rundt århundreskiftet som hadde endestasjon i Hamburg. I tiden før krigen var det vanlig at skipene seilte oppover elva til bryggene i Sjøgata, men etter hvert som skipene ble større mot slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet med introduksjonen av dampskip ble man etter hvert nødt til å ekspedere dem med prammer og fløttmannsbåter ute i elveosen.⁵⁸ Situasjonen var ikke tilfredsstillende for kommunen og det ble derfor i tiden rundt første verdenskrig, blant annet i

⁵¹ Kjell Jacobsen og Arne Grønlie, *Vefsn Bygdebok*, bind 2, (Mosjøen: Vefsn kommune, 1975), 208.

⁵² Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 2, 212.

⁵³ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 2, 214.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 2, 249.

⁵⁶ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 2, 299.

⁵⁷ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 3, 48.

⁵⁸ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 3, 49.

1912 og 1916, foreslått at man skulle bygge et større kaianlegg der hvor jernbanekaia står i dag. Dette skjedde ikke da ulike kretser i byen mente det ble for dyrt, samt at de var redde for at en flytting av kaianlegg ville dra med seg trafikken og dermed annen virksomhet som befant seg i byen ut.⁵⁹ Samtidig var man ikke helt fornøyd med at man skulle bygge i en annen kommune, da Vefsn og Mosjøen kommune ikke var samme kommune slik de er i dag. Neste del skal ta for seg utviklingen av Nordlandsbanen og hvordan kaianlegget man fryktet ville ta trafikk ut av byen ble bygget likevel og ble en stor del av hvorfor Mosjøen ble valgt til et av de første samlestedene under tvangsevakueringen.

Nordlandsbanen - Mosjøen som et av de nordligste jernbanepunktene

En stor del av årsaken til at Mosjøen ble utvalgt som transittsted under tvangsevakueringen i 1944 var tilgangen på jernbanen. I telegrammene som ble sendt mellom norsk Røde Kors og svensk Røde Kors ville man unngå å transportere de tvangsevakuerte via sjøveien så godt det lot seg gjøre. (Disse telegrammene blir diskutert senere i oppgaven) Sjøen var farlig på denne tiden av året og skipene ville bli utsatt for stormfullt vær og mulige krigshandlinger. Jernbanen var også raskere og mer effektivt enn å bruke skipene. Avhengig av hvor mange vogner man fikk tak i kunne man også sende flere mennesker enn man kunne på et skip. Det var også ønsket fra evakueringssjef Ragnar Hansen i Tromsø og andre høyere instanser i Finnmark om å få snudd og sendt skipene tilbake nordover så fort det lot seg gjøre.⁶⁰

Historien om hvordan Mosjøen fikk tilgang på jernbanen strekker seg helt tilbake til 1800-tallet og noen få engasjerte menn som jobbet for å få knyttet Nord- og Sør-Norge tettere sammen. En av de viktige aktørene bak Nordlandsbanen var Ole Tobias Olsen som fremmet ideen om en bane fra Nordland via Haparanda til St. Petersburg i 1872⁶¹. Man endret etter hvert fokus rundt århundreskiftet om hvor banen skulle gå. Olsen og andre helgelendinger konsentrerte seg heller om å få en bane som strakk seg sørover mot Trøndelag og banen der nede som var knyttet til jernbanen sørpå. Denne drømmen ble det i første omgang ingenting av ettersom fylket i sin helhet ikke var like interessert. Det var særlig de nordlige kommunene i Vesterålen, Lofoten og Narvik-distriktet som strittet imot ettersom de ville

⁵⁹ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 3, 50.

⁶⁰ Olav Hauan, *Evakueringen av Finnmark 1944/1945. Erfaringsrapport*, (Utarbeidet etter oppdrag fra Sivilforsvarets Sentralledelse, 1958), 15.

⁶¹ Rinde, *Det Moderne Fylket*, Bind 3, 142.

beholde sjøveien som transportrute for fiskeeksporten. De mente også at det ikke var en eneste nordlending som ville bidra med så mye som en «Bukseknapp» til distriktsbidraget som var en del av delfinansieringen, noe som staten krevde for å sette i gang prosjektet.⁶²

Finansieringen kom etter hvert da pengene satt litt løsere under første verdenskrig takket være eksportinntekter, og jernbanen kom inn på den nye nasjonale jernbaneplanen vedtatt av Stortinget i 1923.⁶³ Det skulle ta tid før banen strakk seg til Mosjøen, for stasjonen åpnet ikke før i 1940 noen måneder før tyskerne invaderte Norge. Arbeidet med jernbanen nordover ble intensivert etter okkupasjonen ble et faktum ettersom tyskerne var spesielt interessert i å frakte jernmalm fra Narvik sørover, samt få så mye av fisken som kom nordfra på skinner. Årsaken til at man ønsket å få fisken over på jernbanen var det at fisken fra Norge var en viktig del av matforsyningene til den tyske hæren. Så godt som all fisk som ble fisket i nord ble eksportert til kontinentet og ført videre til de ulike avdelingene av Wehrmacht. Å sende fisken sørover langs kysten gjorde at man utsatte denne eksporten for en større risiko enn nødvendig. Man var redde for at transporten kunne bli mål for krigshandlinger fra de Allierte, samt at store deler av kysten ble minelagt.

Ved å ta i bruk 20 000 sovjetiske krigsfanger, 2000 fanger fra andre nasjoner, 8700 Organisation Todt arbeidere og rundt 3000 nordmenn arbeidet man langs den 30 mil lange jernbanetraseen mellom Mo i Rana og Drag ved Tysfjorden. Tross dette enorme antallet arbeidere lyktes ikke tyskerne med å fullføre traseen, og det ble med Mo i Rana som nordligste stasjon under krigen.⁶⁴

Mo i Rana ble den nordligste jernbanestasjonen under krigen og det kom noen tvangsevakuerte sørover langs denne jernbanestrekningen, men hvorfor ble ikke Mo i Rana da heller tatt i bruk som transittsted? Årsaken kan henge sammen med den store jernbanekaia som ble anlagt i Mosjøen da jernbanen ble bestemt bygget dit. Kaianlegget ble påbegynt før jernbanen hadde nådd stasjonsbygningen i 1940, ettersom det var enorme betongelementer som måtte støpes.⁶⁵ Jernbanekaia var tiltenkt å være stor nok til at to hurtigruter, to lokalbåter og flere fiskebåter kunne bli ekspedert samtidig. Kaia gjorde at man kunne ta inn mye større skip enn man hadde kunnet tidligere ettersom det var brådypt utenfor, noe som var en klar forbedring fra de gamle kaiene ved Sjøgata hvor det lå store sandbanker. Det var knyttet mye optimisme i byen rundt en økt trafikk gjennom området når jernbanen ble åpnet. Under

⁶² Rinde, *Det Moderne Fylket*, bind 3, 144.

⁶³ Rinde, *Det Moderne Fylket*, bind 3, 147.

⁶⁴ Rinde, *Det Moderne Fylket*, bind 3, 211.

⁶⁵ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 3, 247.

krigsårene gikk Hurtigruteskipene etter hvert bare nordover til Tromsø og noen ganger bare sør til Mosjøen hvor gods og folk ble fraktet videre med jernbanen. Under tvangsevakueringen ble det satt opp teltbrakker ute på kaia som ble brukt som innkvartering da det ble fullt i kirken og andre steder.

Med tog fra Narvik til Trondheim gjennom Sverige

Det ble opprettet en evakueringskommando i Mosjøen ved starten av evakueringen på bakgrunn av jernbanen og havnen, men det kan virke som om at den originale planen var å kun frakte de tvangsevakuerte mennene med skip sørover fra Tromsø.

I en rekke telegrammer mellom den norske og svenske Røde Kors funnet i et brev sendt av Næringsminister Alf L. Whist til Generalkonsul Claes Westring av Den Kongelige Svenska Generalkonsulatet den 9. november 1944, kommer det frem at den egentlige planen var å transportere kvinnene og barna fra Tromsø med båt til Narvik. I Narvik var ønsket fra norske Røde Kors å få lov til å bruke jernbanen som gikk mellom Narvik og Trondheim gjennom Sverige, slik at man unngikk å måtte sette disse på skip nedover den lange Nordlandskysten da «transportforholdene er uhyre vanskelige både tilsjøs og tillands».⁶⁶ Dette første telegrammet ble sendt den 20. oktober, og gjennom muntlige avtaler var det klart at representanter fra norske Røde Kors skulle være tilstede på reisen, slik at ingen av de tvangsevakuerte gikk av toget i Sverige og stakk av.

Norske røde Kors får svar fra svensk Røde Kors lørdag den 28. oktober om at de kan bistå med å transportere kvinner, barn og eldre gjennom Sverige til en norsk grensestasjon. Det står ikke oppgitt hvilken grensestasjon eller hvor den skal ligge, men man kan anta at den ligger så nærme Trondheim som mulig, ettersom det originale telegrammet forespurte om dette. Antall tvangsevakuerte de kan hjelpe kommer an på tilgangen på jernbanevogner. Svenskene tilbyr seg også å stå for forpleining og sikkerhet under gjennomreisen.⁶⁷

Norske myndigheter og norsk Røde Kors setter straks i gang med å organisere en evakueringskomité i Narvik bestående av overlege Borch Johnsen og representanter fra Statsbanene og Transportutvalget.

⁶⁶ Brev fra Alf L. Whist, minister i Næringsdepartementet til Generalkonsul Claes Westring, Det Kongelige Svenska Generalkonsulet. RA/S-2799/D/Da/Daa/L0014/0006.

⁶⁷ Brev fra Alf L. Whist, minister i Næringsdepartementet til Generalkonsul Claes Westring, Det Kongelige Svenska Generalkonsulet. RA/S-2799/D/Da/Daa/L0014/0006.

Lykken skulle bli kortvarig ettersom norsk Røde Kors mottok et nytt telegram den 31. oktober:

*Vi beklaga meddela Svenska Myndigheterna modifierat sin uppfattning och ej vilja medverka till transitering genom Sverige av de evakuerade i Narvik.*⁶⁸

Uten støtte og tillatelse fra de svenske myndighetene var det ikke mulig å gjennomføre planen om å transportere kvinner og barn gjennom Sverige. Ifølge Næringsminister Whist opptok norske Røde Kors straks forhandlinger med de svenske myndighetene, og fikk endelig svar fredag den 3. november om at de tvangsevakuerte og norsk Røde Kors ikke ville møte noen motstand i Sverige, så lenge de tvangsevakuerte ble igjen på svensk side av grensen og ikke dro tilbake til Norge.

Hvorfor har svenske myndigheter endret mening? Næringsministeren stiller spørsmål ved nettopp dette og legger til at de nå slår bein på alle som har stått på for å ordne forpleining og innkvartering i Midt- og Sør-Norge. Whist forsøker også å spille på den svenske samvittigheten ved å påpeke at de nå kommer til å være ansvarlige for at kvinner og barn må sendes sørover på skip, hvor de ville måtte «reise langs vår værharde kyst, delvis i meget primitive farkoster og under den største krigsfare (miner, ubåter, luftangrep).»⁶⁹

Man kan ikke stikke under en stol at Whist ikke er upartisk her. Som minister i Quisling-regjeringen var han definitivt for tvangsevakueringen, og derfor kan det virke nesten dobbeltmoralisk å forsøke å dytte ansvaret over på de svenske myndighetene. Brevet ble som sagt sendt den 9. november 1944. På dette tidspunktet hadde det allerede kommet flere skip med finnmarkinger til Mosjøen og arbeidet var allerede godt i gang. Det er mulig at Whist ønsket med dette brevet å fjerne en del av trykket fra de ulike transittstedene, slik at arbeidet skulle bli mer overkommelig for kommunene og de frivillige. På dette tidspunktet hadde man fra NS og tyskernes side enda ikke visshet i om Sovjetunionen kom til å presse seg enda lengre sørover, langt nok til å kunne være en trussel for Tromsø. De tyske styrkene hadde satt opp en forsvarslinje kalt Lyngenlinjen hvor to trange dalsøkk var de eneste veiene sørover over land.

⁶⁸ Brev fra Alf L. Whist, minister i Næringsdepartementet til Generalkonsul Claes Westring, Det Kongelige Svenska Generalkonsulet. RA/S-2799/D/Da/Daa/L0014/0006.

⁶⁹ Brev fra Alf L. Whist, minister i Næringsdepartementet til Generalkonsul Claes Westring, Det Kongelige Svenska Generalkonsulet. RA/S-2799/D/Da/Daa/L0014/0006.

Det kommer frem i en rapport fra evakueringssjef Ragnar Hansen i Tromsø at arbeidet hans begynte allerede så tidlig som i oktober 1943 med å lage en plan for hvordan man skulle kunne evakuere Tromsø by på kortest mulig tid.⁷⁰ Dermed kan brevet ha vært en ekstensjon av visjonen Riksutvalget for Evakuering hadde hvor man så for seg at man måtte kunne komme til å evakuere langt flere enn det som ble realiteten.

I telegrammene kommer det ikke frem hva som ligger til grunn for at svenske myndigheter ikke vil la de evakuerte reise tilbake til Norge. I en artikkel skrevet av Finn Støren, Quislings uformelle utenriksminister, spekuleres det i om de svenske myndighetene hadde vært i kontakt med den norske eksilregjeringen.⁷¹ Støren anklager Sverige for å ønske å holde tilbake de evakuerte for at de skal bli trent og utstyrt til å fungere som en norsk hær, klar til å invadere Norge når invasjonen fra de allierte kommer.

(...) den svenske regjeringen har egentlig erklært at Sverige er villige til å overta den norske emigrasjon fra Finnmark under forutsetning av at tyske og norske myndigheter tillater Finnmarks befolkning å begi seg til Sverige. Det ser jo enno mer generøst ut enn bare å gi en gjennomreisetillatelse (...). Men det nye vedtaket har sin bakgrunn. Den norske exil-regjering har nylig gjennom sine myndigheter (...) innkalt alle våpenføre norske menn i Sverige til flere måneders øvelser og pålagt dem å avvikle sitt sivile arbeid. (...). Det er under disse forhold, (...) bare rimelig at den svenske regjering åpner portene for den ungdommen fra Finnmark, som straks etter vil få sin innkallingsordre for (...) å bli millitærutdannet for innsats i borgerkrigen i Norge.⁷²

Det som kommer helt klart frem var det at man mistenkeliggjorde den svenske regjeringen for å ønske å hjelpe den norske eksilregjeringen i London med å skape en borgerkrig i Norge med hjelp av Finnmarks ungdom. Det som artikkelen ikke tar hensyn til er at det var aldri snakk om at mennene skulle tas gjennom Sverige på tog, med mindre man tenkte seg at man kunne komme til å bruke faktisk ungdom i krigen. Jeg vil tørre å påstå at det ligger noe i beskyldningen om samtaler mellom eksilregjeringen og den svenske regjeringen, og det var nok noe av hensikten å forsøke å hindre folk fra å returnere til Norge. Dog tror jeg at hensikten ikke nødvendigvis var å innrullere den nordnorske ungdommen i en

⁷⁰ Ragnar Hansen, *Rapport om Evakueringsehefens arbeide i Tromsø i tiden oktober 1943 - 25 april 1945*, (Tromsø, 1946), 1.

⁷¹ Artikkel skrevet av Finn Støren. RA/S-2799/D/Da/Daa/L0014/0006

⁷² Artikkel skrevet av Finn Støren. RA/S-2799/D/Da/Daa/L0014/0006. s. 4.

eventuell borgerkrig, men kanskje heller å forsøke å hindre tyskerne fra å deportere dem til kontinentet enten for å bli brukt som arbeidskraft eller som soldater i den tyske hæren. Vi vet jo blant annet at Quisling og NS-regjeringen så på det som ytterst viktig å støtte Hitler i alt han trengte, så det er ikke usannsynlig å dra en konklusjon med at det var dette man ønsket å forhindre ved å holde de tvangsevakuerte igjen i Sverige. Tar man dette i betraktning er det heller ikke merkelig at man fra norsk hold avsto den svenske regjeringens tilbud da man heller ville holde menneskene innad i eget land da man kunne komme til å trenge dem senere.

Evakueringsjef Ragnar Hansen og transportsjef Olav Hauan

Mot slutten av tvangsevakueringen sluttet man med å seile inn Vefsnfjorden og sette de tvangsevakuerte av i Mosjøen for så å sende dem videre med toget til Trondheim. Skipene ble i stedet dirigert direkte til Trondheim hvor de ble tatt imot og fraktet til samleleiren på Melhus sør for Trondheim. I ettertid kan man stille seg spørsmål om hvorfor man ikke bare gjorde dette fra starten av? Svaret ligger i Ragnar Hansens press for å få fraktet de tvangsevakuerte ut av Tromsø så raskt som mulig.

Ragnar Hansen, også kalt Grand-Hansen på grunn av sin stilling som direktør av Grand Hotell i Tromsø, ble høsten 1943 oppnevnt til innkvarteringssjef i det sivile luftvern av Politipresidenten i Tromsø.⁷³ I desember samme år ble det gitt ut ordre fra tysk militært hold om at alle gamle kvinner og barn skulle evakueres fra byen, og Hansen endte opp med å få ansvaret for å utvikle en plan for hvordan man kunne gjennomføre en slik evakuering av byen sammen med tyskerne.⁷⁴ Planen ble ikke gjennomført da evakueringsordren ikke var godkjent fra Rikskommisariatets side i Oslo, men det ble utarbeidet evakueringslister som var ferdige i mai 1944.⁷⁵

Hansen skriver i sin rapport at det var i september 1944 at de første tvangsevakuerte fra Finnmark meldte seg i Tromsø.⁷⁶ Disse var fra den tidligere frivillige evakueringen. Evakueringskontoret hvor Hansen arbeidet overtok hjelpearbeidet da han og hans ansatte var usikre på om NS-Hjelpeorganisasjon ville klare å bære arbeidet alene. I starten samarbeidet evakueringskontoret med Røde Kors, men også Røde Kors ble etter hvert kuttet ut da Hansen så at å dele arbeidet gjorde det vanskeligere å gjennomføre. Tyskerne hadde på dette

⁷³ Hansen, *Avskrift av Rapport*, 1.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ Hansen, *Avskrift av Rapport*, 2.

⁷⁶ Hansen, *Avskrift av Rapport*, 3.

tidspunktet ennå ikke begynt nedbrenningen av Finnmark og Nord-Troms. Da oktober kom, og brenningen begynte ble Hansen innkalt til et møte med Fylkesmannen på bakgrunn av at tvangsevakueringen var satt i gang. I løpet av møtet ble Hansen gjort klar over hva som skulle skje med befolkningen i Finnmark og Nord-Troms.⁷⁷ Parolene fra Hjemmefronten om å ikke samarbeide med tyskerne og NS hadde nådd Hansen, men han valgte å ignorere dem og ta på seg arbeidet.⁷⁸ Tvangsevakueringen var i gang og Tromsø fikk ganske raskt flere tusen tvangsevakuerte finnmarkinger. Det tyske krigsskipet Tirpitz lå ved Tromsø og Hansen skriver at han var redd for at byen kom til å få det britiske luftvåpenet på besøk.⁷⁹

Samtidig var det ennå snakk om at hele Tromsø skulle evakueres. Man var enda ikke sikre på om Sovjetunionen kom til å stoppe invasjonen av Norge. Hansen presset derfor veldig på for at man måtte få fraktet de tvangsevakuerte sørover fra Tromsø så raskt som mulig. Kanskje det var derfor valgte man å seile inn til Mosjøen i stedet for sørover til Trondheim.

Diskusjonen om man skulle dirigere skipene videre til Trondheim begynte ikke før transportsjefen i Trondheim, Olav Hauan, overtok ansvaret for alle evakueringstransportene fra Arbeidstjenesten. Hauan skriver i sin rapport:

Det vil fremgå av min arbeidsjournal hvordan vi hele tiden gjorde anstrengelser for å få båtene til å gå til Trondheim istedetfor til Mosjöen. I dette arbeide kom vi i konflikt med høyere instanser som befant seg i Finnmark og som var interessert i hurtigst mulig rotasjon av båtene.⁸⁰

Arbeidsjournalen ligger vedlagt i rapporten og vi kan lese fra den daglige rapporten 6. november 1944 at M/S *Sigurd Jarl* har ca. 200 syke ombord og at «der arbeides for å få båten til å gå til Trondheim istedetfor å sende de syke til Mosjøen».⁸¹ Den 11. november kan vi se at det er påbegynt arbeid med å få ordnet det slik at skipene i enkelte tilfeller kan dirigeres forbi Mosjøen og direkte til Trondheim.⁸² Dagen etter, den 12. november, mottar Hauan følgende beskjed fra transportsjefen i Bodø, Andreas Norland:

⁷⁷ Hansen, *Avskrift av Rapport*, 8.

⁷⁸ Hansen, *Avskrift av Rapport*, 8.

⁷⁹ Hansen, *Avskrift av Rapport*, 5.

⁸⁰ Hauan, *Evakueringen av Finnmark*, 15.

⁸¹ Hauan, *Evakueringen av Finnmark*, 57.

⁸² Hauan, *Evakueringen av Finnmark*, 61.

Nordland fylke har fått beskjed om å være forberedt på å ta evakuerte fra Tromsö. Troms insisterer på at båtene må snu i Mosjøen.⁸³

I Tromsø var man med andre ord klare til å kunne måtte evakuere byen. Evakueringskontoret i Tromsø hadde ikke selv kapasitet til å ta vare på de tvangsevakuerte fra Finnmark og Nord-Troms og i tillegg seg selv. Den 19. november 1944 er det melding om at «Frivillig evakuering av Tromsø står for døren. Her idag flere mennesker i Tromsö enn befolkningen i Drammen.»⁸⁴

Skipene fortsetter å gå inn til Mosjøen, men vi kan se i arbeidsjournalen at Hauan hadde vært på en konferanse den 25. november 1944 hos Fylkesføreren i Trøndelag, hvor han skriver at blant annet general Carl Frölich Hansen (sjefen for Arbeidstjenesten) var til stede. Hauan skriver dette om konferansen:

*Jeg har på grunnlag av den forferdelige situasjon og på grunnlag av rapporter jeg har fått gjort oppmerksom på de skandaløse forhold og at A.T. ikke på noen måte er kompetent å stelle med det transportmessige.*⁸⁵

Etter møtet hos fylkesmannen kan vi se i arbeidsjournalen at antall tvangsevakuerte i Mosjøen gradvis minker. Flere og flere av skipene med tvangsevakuerte blir også omdirigert direkte til Trondheim.⁸⁶

Mosjøen under krigen: Den første tiden

Mosjøens historie som by strekker seg tilbake til 1870-tallet, da byen fikk status som begrenset ladested. Som nevnt tidligere i kapittelet var dette på grunn av engelskmennenes etablering av sagbruket på Halsøy. Etter dette fortsatte byen å vokse fra skarve 700 innbyggere til ca. 2200 innbyggere da krigen brøt ut i 1940. I årene før den tyske okkupasjonen, og spesielt i 1939, hadde man fulgt nøye med på situasjonen på kontinentet. Det første man merket seg i Mosjøen var innføringen av rasjonering på visse varer. En hadde begynt å se at folk hamstret matvarer som mel, kaffe og sukker på butikkene i byen den 1. og 2. september,

⁸³ Hauan, *Evakueringen av Finnmark*, 62. Understrekning/utheving gjort av forfatter.

⁸⁴ Hauan, *Evakueringen av Finnmark*, 63.

⁸⁵ Hauan, *Evakueringen av Finnmark*, 66.

⁸⁶ Hauan, *Evakueringen av Finnmark*, 66-69.

og forsyningsnemnden som hadde blitt oppnevnt kort tid i forveien så seg derfor nødt til å innføre rasjonering av disse varene.⁸⁷ Også bensin ble satt under rasjonering og privat kjøring ble forbudt og yrkeskjøring som for eksempel buss, lastebiler o.l. ble strengt innskrenket.⁸⁸ Man trodde dog ikke at krigen ville berøre Norge i noen særlig stor grad, men det kan jo virke som fra de strenge rasjoneringene at det gikk et gys gjennom byens befolkning om muligheten for at enten situasjonen med varemangel kom til å bli langvarig eller at man kanskje tenkte at krigen ville nå dem tilslutt.

Innbyggerne i Mosjøen ble som alle andre steder i landet dermed tatt på sengen da okkupasjonen faktisk var en realitet. Mobiliseringsordren ble gitt og IR14 dro sørover til områdene rundt Snåsa støttet av britiske styrker. Det var mange i byen som var skeptiske til ledelsen av IR14, ettersom majoren Halfdan Sundlo var et av de få NS-medlemmene i byen, I tillegg til at hans bror oberst Konrad Sundlo var ansvarlig for å ha overgitt Narvik til tyskerne da de dukket opp om morgenen 9. april.⁸⁹ Tilbaketrekningen fra Snåsa skjedde kvelden 2. mai da de britiske og franske styrkene trakk seg tilbake uten forhåndsvarsel til de norske styrkene. Da styrkene kom tilbake til Mosjøen den 5. mai begynte man å gjøre seg klare til å forsvare Mosjø-området. Det ble bygget forsvarsstillinger like sør for byen ved Stor-Bjørnvatnet. Trefningene ved Stor-Bjørnvatnet skjedde om morgenen den 10. mai, men da tyske styrker begynte å komme seg rundt stillingene i åsene rundt innsjøen måtte de norske og britiske styrkene trekke seg tilbake. Disse trefningene var slutten av felttoget i Vefsn, og soldatene trakk seg videre nordover hvor flere av dem deltok i slaget om Narvik.

De tyske troppene kom ikke frem til Mosjøen før den 11. mai 1940. Det som møtte dem, var en mer eller mindre folketom by da de aller fleste innbyggerne hadde rømt til de omkringliggende bygdene. Tyskerne inntok byen og beslagla hus til sine formål og i *Vefsn Bygdebok Bind 3* kan man lese at det pågikk noe plyndring i byen hvor «tyskerne stjal penger, sølvtøy og syltetøy! - er det sagt.»⁹⁰ I løpet av dagene som fulgte trakk sivilbefolkningen som hadde evakuert i påvente av angrepet tilbake til byen.

Som nevnt ble arbeidet rundt utbygningen av jernbanen intensivert da okkupasjonen var blitt et faktum. Dette førte til at byen ifølge Nordlands Folkeblad ble kalt for «Norges Klondyke» sør i landet.⁹¹ Det strømmet til så mange folk som ville arbeide på jernbanen at det ble husmangel i byen, og sist i juli kunne den lokale avisen Helgeland Arbeiderblad

⁸⁷ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 3, 311.

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 3, 316.

⁹⁰ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 3, 320.

⁹¹ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 3, 325.

informere om at arbeidsstokken på jernbanen hadde kommet opp i 3000 individ.⁹² Også byggingen av de tyske brakkene som kom til å dominere bylandskapet under krigen og i mange år etterpå trakk til seg arbeidsfolk.

Store deler av mangelen på hus kan man legge over på de tyske styrkene som hadde beslaglagt alt som fantes av ledige rom til deres bruk da de rykket inn i den mer eller mindre folketomme byen. Blant annet ble hotellet Fru Haugans fullstendig beslaglagt, og alle pensjonatene i byen, med unntak av det som het Nordstjernen, ble opptatte av å huse tyske soldater.⁹³ Deler av Fru Haugans ble frigitt til sivilt bruk om sommeren 1940, noe som gjorde forholdene for de reisende sør- og nordfra lettere. Jacobsen et.al. skriver også i *Vefsn Bygdebok* bind 3 at det å drive organisasjoner var vanskelig ettersom alt av forsamlingshus var beslaglagt, men også skolene i byen og i Vefsn herred ble beslaglagt.⁹⁴ Det var først sent på høsten 1940 at Halsøy-skolen, som også ble tatt i bruk som innkvarteringslokale under tvangsevakueringen, ble frigitt til bruk for skolegang.

Heldigvis for aktørene involvert i tvangsevakueringen og arbeidet rundt dette fire år senere var dette mer eller mindre bare sesongarbeidere som fulgte med jernbanen etter hvert som den kom videre nordover.

Samarbeid med okkupasjonsmakten

Nå som okkupasjonen var et faktum og folket i Mosjøen gikk den nye hverdagen i møte er det jo naturlig å spørre seg selv om i hvilken grad det var samarbeid med nazistene og den nye norske NS-regjeringen.

Forholdet mellom folket i byen og de første nazi-styrkene som ankom byen var forholdsvis greit. Jacobsen legger til grunn for dette med at de første troppene som ankom Mosjøen var østerrikere, sannsynligvis alpejegere, som hadde et «noe gemyttlig forhold til omverdenen».⁹⁵ Det var også, i følge Jacobsen, ikke for ingenting at en innsender til lokalavisen i september skrev at «Unge jenter kan ikke være omhyggelig nok med ryktet sitt...».⁹⁶ Han beskriver også at det derimot var noen gnisninger den første sommeren, som for eksempel at det tyske politiet i byen måtte strekke opp kafé eierne i byen om at tyske

⁹² Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 3, 325.

⁹³ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 3, 326.

⁹⁴ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 3, 330.

⁹⁵ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 3, 327.

⁹⁶ Ibidem.

tropper skulle serveres på lik linje som alle andre.⁹⁷ De store gnisningene og det ekstra dårlige forholdet mellom folket i byen og okkupanten kom først da østerrikerne ble avløst av regulære tyske tropper uti september 1940.

Mosjøen fikk en avdeling av det tyske Sicherheitsdienst, eller SD som de også var kjent som. Jacobsen gir ingen opplysninger om når disse ble etablert i byen, men man kan tenke seg at de kom ganske raskt sammen med blant annet Organisation Todt og det tyske politiet som er nevnt ovenfor. SD tiltrakk seg etter hvert en liten gruppe agenter, som blir beskrevet som «vidt forskjellig i dyktighet og farlighet. Noen var vel mest lattervekkende.»⁹⁸ En av agentene som var best kjent for befolkningen i byen var kjent fra før av som en dagdriver, og SD satte ham til å overvåke folk iblant annet køene til både den gamle kinoen, den nye tyske kinoen og på religiøse møter rundt om i byen.⁹⁹

Det Jacobsen forteller tyder på at befolkningen i byen var generelt sett klar over hvem det var som var angivere og agenter for SD. Det virker også som at folk ikke tok dem særlig alvorlig med tanke på beskrivelsene som lattervekkende. Vi vet også gjennom bygdeboka at da motstandsarbeidet virkelig slo rot i byen og i distriktet rundt var individene som var involvert ikke spesielt diskre, noe som må ha betydd at de følte seg relativt trygge på at de ikke kom til å bli oppdaget. Dette skal vi komme tilbake til senere i kapittelet.

En av SDs agenter som fikk et betraktelig verre rykte og som generelt sett ble ganske kjent både under krigen og etter krigen var Henry Rinnan fra Levanger. Rinnan er kjent som angiver og torturist, og jobbet for SD i Trondheim. Vefsn og Mosjøen kom inn under hans operasjonsområde i 1940 og han var involvert iblant annet å få innført politimesteren og en politibetjent i SDs registre som «upålitelige jøssinger som burde fjernes fra tjenesten.»¹⁰⁰ Rinnan opererte slik at han og gruppen hans utga seg for å være motstandsfolk ved å blant annet distribuere illegale aviser og selge skotsk whiskey. På denne måten fikk de innpass hos faktiske motstandsgrupper som Rinnan da kunne melde inn til SD. Rinnan og hans agenter skal også ha vært involvert i opprullingen av motstandsfolk etter Majavas tragedien høsten og vinteren 1942. Henry Rinnan ble i 1946 etter krigen dømt til døden for drapet på 13 mennesker under Landssvikoppgjøret.

Når det gjelder samarbeid mellom folket i Mosjøen og Nasjonal Samling, er forhold som kanskje har mest å si for arbeidet med tvangsevakueringen i 1944/45, kan man si ganske

⁹⁷ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 3, 327.

⁹⁸ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 3, 338.

⁹⁹ Ibidem.

¹⁰⁰ Ibidem.

raskt at det var dårlig. NS hadde liten oppslutning i kommunen, både bykommunen og distriktskommunene rundt. I Nordland fylke ser man også denne trenden. I 1933 var det lokale partilag i Bodø og Narvik og i 1936 fikk NS 0,6 prosent av stemmene i Nordland.¹⁰¹ På landsbasis oppnådde de 1,8 prosent. 1. januar 1945 var medlemstallet i NS i Nordland fylke nådd 1702, noe som tilsvarte 0,9 prosent av fylkets befolkning.¹⁰² Gjennomsnittet på landsbasis var 1,7 prosent. Hvorfor det var slik kan man stille spørsmål ved, men det er blitt trukket fram at dårlig kommunikasjon, dårlige veiforbindelser og ikke minst de harde kampene rundt Narvik og de engelske raidene mot Lofoten i 1941 var alle faktorer som jobbet mot en høyere oppslutning.¹⁰³

I Mosjøen var det ifølge lister utarbeidet i sammenheng med rettsoppgjøret 36 medlemmer av Nasjonal Samling ved krigens slutt. I kommunene som grenset til bykommunen var det to medlemmer i Drevja, 16 i Grane og sju i Vefsn. Ifølge Jacobsen er dette ikke alle, men det var bare noen få som ikke kom med i listene av ulike grunner.¹⁰⁴ Flere av medlemmene i partiet skal også ifølge Jacobsen ha vært folk som kom utenfra, enten knyttet opp til et eller annet arbeid som ble utført for tyskerne eller Arbeidstjenesten.¹⁰⁵ Krigen og innmelding i NS skapte også splid innad i familier og vennekretser. «Nu har min hustru og jeg ikke satt ben innenfor våre tidligere bekjentes hus siden 1940,» skrev en NS-topp fra Mosjøen i et brev til Vidkun Quisling om høsten 1944,¹⁰⁶ sannsynligvis rundt tiden tvangsevakueringen foregikk. En mann som meldte seg inn i NS etter krigens utbrudd sendte et brev til en partifelle utenbygds hvor han klaget over at kona hans truet med å reise fra ham på grunn av innmeldelsen.¹⁰⁷

Det var med andre ord noe samarbeid med okkupasjonsmakten og de nye styresmaktene i området. Men som man kan se ut fra tallene som er presentert var det ikke snakk om store saker. Ofte var det mer sannsynlig at man samarbeidet der man måtte, men valgte å gjøre motstand hvor man kunne. Som de fleste andre i landet som ikke var medlemmer av Nasjonal Samling eller var ansatt av tyskerne var man opptatte av å gjøre det beste ut av situasjonen. Og for mange som ble medlemmer av NS eller som tok seg arbeid hos tyskerne var det nok snakk om akkurat det samme, men for mange ble dette for nært et villig og aktivt samarbeid.

¹⁰¹ Rinde, *Det Moderne Fylket*, bind 3, 195.

¹⁰² Rinde, *Det Moderne Fylket*, bind 3, 195.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 3, 339.

¹⁰⁵ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 3, 341.

¹⁰⁶ Rinde, *Det Moderne Fylket*, bind 3, 202.

¹⁰⁷ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 3, 343.

Motstandskamp

Som mange andre steder i landet utviklet det seg etter hvert celler av motstandsfolk også i Mosjøen og omegn. Men det fantes også innslag av ikke-militær motstand. Blant annet var Mosjøen Sanitetsforening en del av den ikke-militære motstanden ved at de nektet å møte opp på den såkalte «Tyskerkinoen» på et arrangement til inntekt for det nye sykehuset, det som er dagens sykehus. Dette kommer frem i en rekke brev sendt mellom Kari Sundlo, kona til Halfdan Sundlo som var en kjent NS-mann, og formannen i Norske Kvinners Sanitetsforening Martha Larsen Jahn. Hun beskriver også i brevet hvordan hun mente det blant annet hadde gått politikk i driften av foreningen. Da det skulle velges nye styremedlemmer i april 1944, altså før tvangsevakueringen, ble hun ikke spurt om hun ville fortsette. Kari Sundlo skriver at hun ikke egentlig var interessert i å holde noe verv etter nesten 12 år med aktivt arbeid i foreningen, men hun ønsket å i alle fall bli spurt. Siden hun ikke ble det og den eneste andre damen som var medlem av NS ikke ble valgt inn i styret, mente hun derfor at det var gått politikk i foreningen. Det er vanskelig å vite nøyaktig hva som var årsaken til hvorfor de to NS-damene i sanitetsforeningen ikke ble spurt eller valgt til styret, men det kan godt være at Ragna Løkke, formannen i Mosjøen Sanitetsforening, og de andre damene ønsket å vise en form for motstand mot både okkupasjonen og det norske nazipartiet. Kari Sundlo skriver også at Løkke hadde presset gjennom at norske kvinner som fikk barn med tyskere ikke skulle få tilgang på barnetøyet som foreningen forvaltet på vegne av Den Svenske Donatorrepresentationen.¹⁰⁸

Andre former for ikke-militær motstand besto blant annet av da ansatte ved Fru Haugans klippet over flaggstangsnoren slik at flagget ikke kunne heises da justisminister Sverre Riisnæs kom til Mosjøen for å holde foredrag på hotellet.¹⁰⁹ Riisnæs kom forøvrig ut for flere episoder av lik karakter da han turnerte Nordland, som for eksempel da han skulle holde foredrag på Rognan sommeren 1942 og flere av innbyggerne plutselig fikk det for seg at de skulle på fjelltur.¹¹⁰ Det ble også gitt ut paroler i Mosjøen som blant annet «Gå ikke på kino med de tyske svina».

Kanskje den mest kjente ikke-militære motstanden som skjedde i Mosjøen, men også flere andre steder i landet, var da lærerne streiket i forbindelse med at NS forsøkte å tvinge dem til å organisere seg i en nazistisk lærerorganisasjon. Denne hendelsen er kjent som

¹⁰⁸ Til NKS, Fru Martha Larsen Jahn, fra Kari Sundlo, Mosjøen. RA/PA-0379/D/Dd/L0190. NKS korrespondanse L-N.

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ Rinde, *Det Moderne Fylket*, bind 3, 201.

«skolefronten». Lærerne i distriktet avviste medlemskap i lærerorganisasjonen og NS, som hadde forberedt straffetiltak, arresterte noen få utplukkede lærere og sendte dem til Falstad nord for Levanger på straffarbeid.¹¹¹ Disse arrestasjonene skjedde den 20. mars 1942, men de ble frigitt allerede 24. april samme år.¹¹²

Av militær motstand er det arbeidet med våpentransporten som er mest kjent, spesielt i Mosjøen og omegn. Historien er ikke like godt kjent utenfor Helgeland, men den fikk et viktig løft da NRK i 2020 produserte *Nordlands Jeanne d'Arc* som handlet om motstandskvinnen Liv Grannes. Liv Grannes var involvert i våpentransporten ved at det var hun som ordnet alle papirene til motstandsfolkene og holdt dem informert om politiet og SDs bevegelser.

Våpentransporten var en del av Operasjon Jupiter, hvor man planla en alliert invasjon av Nord-Norge, en plan som spesielt Winston Churchill var ivrig forkjemper for. Planen ble til slutt forkastet til fordel for landgang i Nord-Afrika, men i første del av 1942 var invasjon av Nord-Norge fremdeles en aktuell strategi.

Fra og med desember 1941 til juni 1944 var våpentransportens og den militære motstandens «storhetstid» i Mosjøen og Vefsn. Av motstandsgrupper kom det fire Linge-grupper fra Shetland i tillegg til de lokale motstandsgruppene, som hadde begynt å spontant dukke opp fra okkupasjonen hadde begynt. Det var disse Linge-soldatene som dro i gang våpentransporten og rekrutterte folk lokalt til å delta. I alt ble det fraktet 24 tonn våpen, ammunisjon og annet utstyr fra England, via Shetland og inn i Visten, båret to mil over fjellene ned til Eiterådalen hvor det så ble fordelt rundt om i distriktet.¹¹³ I Mosjøen var det for eksempel Vefsn Bondehandel som ble et viktig knutepunkt i distribusjonen av materiellet.¹¹⁴

Invasjonen fra de allierte kom som sagt aldri, og tyskerne ble i 1942 klar over at det var noe som foregikk i området. Dette ledet til den beryktede Majavasstragedien, eller Majavatnaffæren som den er kjent som utenfor Vefsn distriktet. En av Linge-soldatene ble arrestert på Trofors høsten 1942 og knakk under avhør. Samme dag satte tyskerne i gang en aksjon mot Tangen gård ved Majavatnet hvor flere motstandsfolk lå skjult. Motstandsfolkene skjøt seg fri og kom seg over til Sverige sammen med Grannes familien som bodde fast på gården. Som hevn opprullet tyskerne 59 menn som var involvert i motstandsarbeidet på en

¹¹¹ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 3, 345.

¹¹² Ibidem.

¹¹³ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 3, 347.

¹¹⁴ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 3, 348.

eller annen måte. Disse ble først avhørt i Mosjøen av SD før de ble sendt til Falstad i Trøndelag. Her ble 24 menn fra Vefsn, Grane og Visten dømt til døden og begravd uten markør i Falstadskogen. Ifølge en senere Gestapo-sjef, Siegfried Fehmer, som ledet henrettelsene, var hans ordre at gravene skulle «dekkes så godt til at man aldri ville kunne se spor av dem igjen senere».¹¹⁵ De arresterte som ikke ble henrettet havnet i konsentrasjonsleir i Tyskland, hvor de takket være å bli sett på som «ariere», ble behandlet bedre enn andre fanger.¹¹⁶

I juni 1944, altså bare fire måneder før tvangsevakueringen ble satt i gang, begynte tyskerne for alvor å knuse motstandsgruppene. Det ble satt inn betydelige styrker til dette arbeidet, Jacobsen skriver at det var mellom 500 og 1000.¹¹⁷ Under denne aksjonen ble de fleste av våpenlagrene funnet, og de siste Linge karene ble enten drept eller flyktet over til Sverige.

Dette var derimot ikke slutten på den militære motstanden, men den gled over til å bli et ledd av frigjøringen man så for seg skulle komme når som helst da man så den enorme tyske tilbaketrekningen nordfra komme sørover sammen med de tvangsevakuerte og krigsfangene nordpå. Man skulle blant annet sabotere jernbanen og Trolldalsbrua i Grane sør for Mosjøen ble utvalgt som mål. Brua ble aldri sprengt og man kan jo kanskje tenke seg til at dette var på grunn av hensyn til de tvangsevakuerte som ble transportert langs denne strekningen.

Helgeland Folkeblad

Helgeland Folkeblad var den godkjente Nasjonal Samling- og Nazi-vennlige avisen som ble utgitt i Mosjøen under okkupasjonen. Avisen var den eneste som ble utgitt i Mosjøen etter at både *Nordlands Folkeblad* og *Helgeland Arbeiderblad* ble gjort ulovlig etter Rikskommissær Joseph Terbovens nyordning den 25. september 1940.¹¹⁸ Det som gjør avisen interessant er at den åpner et vindu inn i hva befolkningen i Mosjøen og omegn fikk av godkjent informasjon fra styresmaktene. Det som er særlig interessant for denne oppgaven er avisutgavene som ble gitt ut i oktober, november og desember 1944, da disse kan fortelle oss mye om hvilken informasjon innbyggerne hadde knyttet til tvangsevakueringen. Selvfølgelig

¹¹⁵ Rinde, *Det Moderne Fylket*, bind 3, 208.

¹¹⁶ Rinde, *Det Moderne Fylket*, bind 3, 209.

¹¹⁷ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 3, 351.

¹¹⁸ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 3, 333.

er det rimelig å anta at befolkningen mottok informasjon om tvangsevakueringen fra andre hold, da særlig de tvangsevakuerte som kunne fortelle sine historier. Det avisen forteller oss om er det som myndighetene ønsket befolkningen å vite om og hvilke syn myndighetene ønsket at innbyggerne i Mosjøen skulle ha på blant annet Sovjetunionens invasjon av Finnmark, samt tvangsevakueringen i seg selv. Vi kan se at i starten av oktober er det Sovjetunionens inntog i Nord-Finland og evakueringen derfra som er det befolkningen fikk høre om kampene i nord, samt bombetokter inn over Finnmark. Den 28. oktober 1944 melder *Helgeland Folkeblad* om at sovjetiske styrker har inntatt Kirkenes. Avisen argumenterer med at siden Sovjetunionen har invadert Norge i Finnmark om vinteren må det da gå dårlig med de Allierte ellers, da det skulle være unødvendig å føre krig så langt nord.¹¹⁹

Den 1. november 1944 kan avisen fortelle om en mengde evakuerte fra Øst-Finnmark som har ankommet Tromsø. Disse kan fortelle om nordmenn i Kirkenes som har blitt skutt uten grunn av de sovjetiske styrkene. En 70 år gammel mann fortalte om en av formennene ved A.S. Sydvaranger, hvor formannen, kona og deres 2 måneder gamle barn skal ha blitt skutt av de sovjetiske soldatene etter å ha blitt mishandlet på det groveste.¹²⁰ I samme utgave blir det totalt om at de norske og tyske myndighetene hjalp de evakuerte på beste måte, og at sovjeterne hadde bombet og beskyttet alt: «Selv de minste plasser med bare 2-3 hus ble utsatt for den mest bestialske beskytning fra maskinkanoner og mitraljøser.»¹²¹

8. november 1944 ble det offisielle oppropet for evakueringen av Nord-Norge gitt av minister Alf. L. Whist den 5. november samme år skrevet om i *Helgeland Folkeblad*. Selve oppropet ble ikke trykket. I samme utgave har avisens skribenter bedt ordfører Sundlo, evakueringskommandant Arne Sunde og dr. Sverre Stang Wolf uttale seg om arbeidet som har blitt påbegynt i byen.¹²² 12 dager var nå gått siden Hitler ga sin førerbefaling om den totale tvangsevakuering og nedbrenning av Finnmark og Nord-Troms.

Informasjonen som var kommet ut gjennom *Helgeland Folkeblad* var med andre ord rettet mot å fremheve de tyske og norske myndigheters innsats, mens de skulle svartmale de sovjetiske styrkene som kom inn over grensen. Dette står i stil med propagandaen som ble ført av politiminister Jonas Lie da han var i Finnmark for å forsøke å gjennomføre den frivillige evakueringen før førerbefalingen kom. Det er tydelig at om man bare leste

¹¹⁹ «Invasjonen.» i *Helgeland Folkeblad* 28.10.1944, redigert av Olaf Dyb. 2.

¹²⁰ ««Befrielsen» av den gjenværende sivilbefolkning i Øst-Finnmark», i *Helgeland Folkeblad* 1.11.1944, redigert av Olaf Dyb. 2.

¹²¹ «En mengde evakuerte fra Øst-Finnmark til Tromsø», i *Helgeland Folkeblad* 1.11.1944, redigert av Olaf Dyb. 2.

¹²² «Evakueringsarbeidet i Mosjøen», i *Helgeland Folkeblad* 8.11.1944, redigert av Olaf Dyb. 2.

Helgeland Folkeblad var man kanskje ikke klar over at det var satt i gang noen tvangsevakuering, men med tanke på at både ordføreren, evakueringskommandanten og dr. Stang Wolf uttaler seg om evakueringsarbeidet i Mosjøen er det tydelig at det allerede var mye som skjedde. Noe som er interessant er at nedbrenningen ikke nevnes. Det skrives om at Hammerfest er folketom som følge av tvangsevakueringen, men bruken av brent jords taktikk blir ikke skrevet om. Evakueringsarbeidet i byen blir også pyntet på, da det skrives om at innbyggerne har funnet seg i sin skjebne og følger myndighetenes anvisninger. Stykket avsluttes med å berømme minister Johan Andreas Lippestad for at arbeidet har gått utmerket for seg.¹²³ Dette er en klassisk tilnærming fra NS-myndighetenes side da de også unnlot å skrive i sine rapporter om hvor ille situasjonen hos de tvangsevakuerte faktisk var. Det var viktigere å pynte på operasjonen.

Underveis i tvangsevakueringen kan man lese i avisen om overbelastede telefonsentraler¹²⁴, og at man ber innbyggerne i Mosjøen og omegn å ikke bruke telefonen med mindre det er helt nødvendig da telefonsentralen er helt overbelastet med kommunikasjon som angår de tvangsevakuerte. Den 29. november kommer det beskjed fra evakueringskommandanten til alle tvangsevakuerte som bodde i private hjem om at disse måtte melde seg straks til Evakueringssentralen på Dolstad for å ikke miste alle rettighetene sine.¹²⁵ Onsdag 6. desember 1944 er det trykket en redegjørelse fra formannen for Riksutvalget for Evakueringen Alf L. Whist under tittelen «Evakueringen av Finnmark og nordre Troms avsluttet.»¹²⁶ I redegjørelsen får vi vite at det gjennom evakueringstransporten over Mosjøen og Trondheim har passert 10 000 tvangsevakuerte. De resterende 10 000 som ikke ble bosatt i Nordland og Sør-Troms har ordnet med reisen på egen hånd. Whist skriver videre at evakueringskontorene som ble opprettet i Narvik og i Mosjøen blir lagt ned og at det resterende arbeidet blir overtatt av de kommunale katastrofeutvalgene.¹²⁷

Tyske forlegninger - Mosjøen som et sentralt kommunikasjons sted

Sicherheitsdients var ikke den eneste tyske tilstedeværelsen i Mosjøen, da byen etter hvert fikk store forlegninger av tropper. Den mest kjente av disse leirene er den som på

¹²³ «Hammerfest helt preget av evakueringen fra Finnmark», i *Helgeland Folkeblad* 8.11.1944, redigert av Olaf Dyb. 2.

¹²⁴ *Helgeland Folkeblad* 18.11.1944, redigert av Olaf Dyb. 2.

¹²⁵ «Kunngjøring for evakuerte i Mosjøen.» i *Helgeland Folkeblad* 29.11.1944, redigert av Olaf Dyb. 3.

¹²⁶ «Evakueringen av Finnmark og nordre Troms avsluttet.» i *Helgeland Folkeblad* 6.12.1944, redigert av Olaf Dyb. 1.

¹²⁷ Ibidem.

folkemunne kalles «Lille-Berlin». Leiren lå på Olderskog, sør for Mosjøen sentrum. Høsten 1941 ble det anslått at det var rundt 800 individer i leiren, hvorav 130 var kontor- og leirarbeidere og 40 politisoldater. Resten var delt inn i artilleri- og infanteriavdelinger.

Brakker ble satt opp av tyskerne så og si over hele byen. Byparken midt i sentrum ble rasert, Elveparken mot Olderskog ble også grundig ødelagt av bygging og også Nervollan nedenfor jernbanen ble fylt opp av brakker, garasjer, staller og senere også befestninger.

Befestninger ble det bygget en del av, for eksempel ble det satt opp artilleristillinger ved ulike steder på vei inn fjorden, blant annet på Lindset.¹²⁸ Langs med elven Vefsna og oppe i Dolstadåsen bak kirken ble det bygget skyttergraver og bunkers.

Den største forlegningen av tyske tropper i Mosjøen skal ha vært leiren som ganske enkelt ble kalt for «Leiren». «Leiren» dekket et stort område mellom Fearnlys gate og Mathias Bruuns gate, fra jernbanen til noe vest for Rådhusgata. Dessverre kan ikke bygdeboka si noe om hvor mange tropper det var i denne leiren, men i et brev fra ordfører Halfdan Sundlo fra februar 1945 opplyser han om at det lå ca. 6000 tyske tropper i og rundt om Mosjøen. I selve byen skal det ha vært en fast kontingent med 2500 tropper.

I tillegg til disse regulære troppene hadde Organisation Todt en stor tilstedeværelse i Mosjøen og omegn da organisasjonen var tungt involvert i byggingen av jernbanen, jernbanetraseen og utvidelsen av Riksvei 50 nordover mot Mo i Rana. Her arbeidet de sammen med Arbeidstjenesten som hadde noen leire rundt omkring på Helgeland. Organisation Todt var en tysk halvoffentlig organisasjon som var spesielt engasjert i utbygging av blant annet veier som skulle tåle forflytting av militært materiell som stridsvogner. Mannskapet organisasjonen tok i bruk var i aller høyeste grad krigsfanger og tvangsutskrevne arbeidere. Det er kanskje derfor det ble satt opp en stor fangeleir i nærheten av Korgfjellet hvor Riksvei 50 mot Mo i Rana skulle gå gjennom Elsfjorden. Organisasjon Todt holdt også på med tømmerhogst og videreforedling av tømmeret til blant annet ved ifølge Jacobsen.¹²⁹

Med tanke på all aktiviteten som foregikk rundt om på Helgeland er det klart at Mosjøen fikk en viktig rolle som et sentralt kommunikasjons sted for tyskerne og de tyskvennlige organisasjonene. Mosjøen var det nordligste punktet med jernbane, så nye tropper som skulle nordover kom først til Mosjøen med tog før de reiste videre nordover med enten skip eller til fots langsmed veiene. Tyskerne hadde også en stor flyplass i Hattfjelldal

¹²⁸ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 3, 333.

¹²⁹ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, bind 3, 338.

sør-øst for Mosjøen inn mot svenskegrensen. Det var derfor nødvendig for dem å ha et punkt hvor man kunne operere fra, og dette punktet ble lagt til Mosjøen. Det er ikke godt å si om det kanskje hadde blitt Mo i Rana lengre nord om arbeidet med jernbanen hadde kommet lengre før invasjonen av Norge, men det vil i så fall bli ren spekulasjon.

Kapitteloppsummering

Som vi har sett i dette kapitlet er det mange årsaker som kan trekkes frem for å forsøke å forklare hvorfor Mosjøen ble utvalgt som senter for både evakueringsarbeidet, men også helsearbeidet knyttet til tvangsevakueringen. Mosjøen som by hadde en lang tradisjon som et bindeledd mellom sjøen og innlandet på grunn av sin posisjon innerst i Vefsnfjorden hvor dalene som ledet både nordover, sørover og østover møttes ved sjøen. På grunn av denne posisjonen utviklet det seg også industri og handelsvirksomhet i byen, noe som gjorde at man ble nødt til å bygge ut infrastruktur som kunne støtte opp under denne utviklingen. Da handel og industri ble større måtte infrastrukturen også bli større. Men som vi har redegjort for ovenfor var det jernbanen som kanskje ble det som avgjorde det hele. Mosjøen var det nordligste jernbanepunktet som i tillegg hadde infrastrukturen til å ta større skip til kai. I tillegg til dette var kaia utstyrt med jernbanespor som gjorde at man kunne ta jernbanevognene helt ned til skipene. Denne praksisen ble ikke brukt for å frakte tvangsevakuerte da man måtte sørge for å få dem registrert og på grunn av store tyske trosskifter som foregikk samtidig ble man nødt til å ha dem i byen over lengre tid.

Jeg vil også argumentere for at man ønsket å få de tvangsevakuerte over på landbasert transport så raskt som mulig ettersom det var stor risiko knyttet til å reise langs kysten i oktober/november. Skipene kunne lett havne i storm og uvær som kunne føre til forlis. Det var også knyttet stor fare for at skipene kunne utsettes for krigshandlinger, noe som var årsaken til at NS-myndighetene i utgangspunktet ønsket å kunne benytte seg av jernbanelinjen mellom Narvik og Trondheim gjennom Sverige for å frakte kvinner, barn og eldre.

I tillegg til rent praktisk infrastruktur som jernbane, stort kaianlegg, tradisjon som knutepunkt og frykten for vær og krigshandlinger, var Mosjøen også senter for tyske forlegninger i regionen. Sicherheitsdienzt hadde sitt regionale hovedkvarter i byen, og det var store leirer med tyske soldater i byen, både på Nervollan og på Olderskog i «Lille Berlin». Byen var med andre ord også et administrativt senter og det ville ta kort tid å sette opp en evakueringskommando og evakueringsnemnd for å ta styring over arbeidet i Nord-Norge.

Et annet moment er ønskene til evakueringssjef Ragnar Hansen i Tromsø som ønsket at skipene med tvangsevakuerte skulle snu nordover igjen så raskt som mulig for å lette presset på Tromsø. Hansen hadde blitt presentert muligheten for at hele Troms fylke måtte evakueres på lik linje som med Finnmark i tilfelle Sovjetunionen rykket videre fremover mot Lyngenlinjen. Det kan derfor tenkes og argumenteres for at Hansen hadde mer enn nok med å få innbyggerne i Finnmark og Nord-Troms av gårde i tilfelle han ble nødt til å begynne en evakuering av Tromsø by. Vi vet at han var forberedt på denne muligheten da han fikk allerede i 1943 i oppgave å gjøre klar en evakueringsplan for byen i tilfelle den skulle bli nødvendig. Fra kildene vet vi også at Røde Kors i Tromsø presset hardt på for at skipene måtte snu nordover igjen så raskt som mulig da det ble etter hvert samlet opp mot 30 000 mennesker i byen og man ble redde for at byen skulle bli utsatt for bombing fra de allierte.¹³⁰

For å forsøke å konkludere spørsmålet om hvorfor Mosjøen blir det klart at valget lå på følgende faktorer: 1) Infrastruktur som gjorde det mulig å flytte store mengder mennesker, 2) Byen var et administrativt senter og hadde allerede lokalene og utstyret som skulle til for å kunne opprette en evakueringskommando/nemnd, 3) Press utenfra om å flytte menneskene så raskt som mulig da man fremdeles høsten 1944 så for seg at tvangsevakueringen skulle bli utvidet til å også inkludere resten av Troms fylke, og muligens deler av Nordland fylke.

¹³⁰ Brev, udatert, usignert, 1944. RA/PA-0250/F/Fb/Fba/L0088/0014.

Kapittel 3: Norske Kvinners Sanitetsforening, Røde Kors og Svenska Donatorkomite: Det frivillige hjelpearbeidet

Innledning

I dette kapitlet skal jeg ta for meg de tre frivillige humanitære organisasjonene som var involvert i arbeidet rundt tvangsevakueringen i Mosjøen høsten 1944 til våren 1945. Organisasjonene som skal drøftes er Mosjøen Sanitetsforening, Røde Kors og Svensk Donatorkomite. I kapitlet skal jeg se nærmere på arbeidet de ulike organisasjonene gjorde, hvordan de jobbet og fungerte sammen og hvordan de var organisert. Til slutt skal jeg undersøke hvordan hjelpearbeidet ble avsluttet og hvordan Hjemmefronten og deres paroler kan ha vært en av årsakene.

Ragna Løkke og Mosjøen Sanitetsforening

«Jeg er klar over at vi har påtatt oss et hverv, som vi neppe makter, hvis tilstrømningen av evakuerte blir så stor som evakueringskommandanten forespeiler oss.»¹³¹

Dette skriver formann i Mosjøen Sanitetsforening Ragna Løkke i et brev til Martha Larsen Jahn, formann i Norske Kvinners Sanitetsforenings hovedstyre, datert til 29. oktober 1944 da det var klart at sanitetsforeningen skulle gjennomføre forpleiningen og bespisningen for de tvangsevakuerte som kom på gjennomreise. I månedene Løkke og saniteten sto for forpleiningen og bespisningen av de tvangsevakuerte var det nærmere 10 000 mennesker på gjennomreise som alle skulle innkvarteres og få mat, noe som skulle bli en stor oppgave for de rundt 100 medlemmene i foreningen.

Formannen, Ragna Løkke, var gift med sjefen av den lokale sparebanken. De fikk aldri barn og Løkke var yrkesaktiv hele livet som bankdame i samme bank hvor mannen hennes var sjef. Hun var medlem av saniteten hele sitt voksne liv og ved hennes død ga hun Mosjøen Sanitetsforening huset sitt slik at de kunne fortsette arbeidet. I dette huset har det blant annet blitt drevet barnehage. Løkke var en aktiv kvinne i lokalsamfunnet, noe som gjorde at hun også ble valgt inn i det kommunale Katastrofeutvalget under krigen som representant fra de frivillige hjelpeorganisasjonene. Katastrofeutvalget hadde ansvaret for å samarbeide med Det Sivile Luftvern og Arbeidstjenesten om det skulle komme bombeangrep

¹³¹ Til NKS, fru Martha Larsen Jahn, fra Ragna Løkke, Mosjøen s.f., 29.10.1944. RA/PA-0379/D/Dd/L0190. NKS korrespondanse L-N.

mot sivile mål. Utvalget sto for blant annet å ordne husly, mat og holde et kriselager med materiale man trengte for å bygge opp igjen det som ble ødelagt. Slike utvalg ble opprettet og organisert i alle byer og kommuner som styresmaktene mente kunne være mål for Allierte luftangrep. I en oppgave skrevet av Ragna Løkke får man vite at bankhvelvet i sparebanken ble brukt som lager for sanitetsforeningens sanitetsutstyr.¹³² Dette inkluderte blant annet laken, håndklær, strømper, operasjonsfrakker etc. Man skal ikke se bort ifra at man brukte av lageret når de tvangsevakuerte kom til byen.

Mosjøen Sanitetsforening overtok ansvaret med forpleiningen av de tvangsevakuerte fra Finnmark og Nord-Troms den 21. oktober 1944 etter en telefonsamtale med datidens formann for Norske Kvinners Sanitetsforening Martha Larsen Jahn.¹³³ Deres opprinnelige oppgave hadde vært å stå for skolebespisningen for folkeskolen, men nå trengtes foreningen til en langt større oppgave. Norges Sanitetsforening og Riksutvalget for Evakuering hadde inngått en avtale om at sanitetsforeningen skulle overta forpleiningen fra kommunen og Arbeidstjenesten. Fru Jahn informerte Løkke også om at to herrer fra Næringsdepartementet ville komme nordover for å gå gjennom detaljene personlig, samt å få bekreftelse fra foreningen om at de godtok ansvaret. «Jeg måtte love å ta imot herrene og bestille rom for dem på hotellet.»¹³⁴ skriver Løkke.

Det er kanskje ikke tilfeldig at det var sanitetsforeningen som fikk oppgaven. Norske Kvinners Sanitetsforening og deres ulike lokale foreninger hadde hatt lang erfaring som hjelpeorganisasjon, men også til å håndtere mennesker på flukt fra krig. Da Sovjetunionen invaderte Finland 30. november 1939 strømmet finske flyktninger over grensen til Kirkenes.¹³⁵ Her fikk Vardø og Vadsø sanitetsforening hendene fulle. Foreningene ble støttet av hovedstyret med det de måtte trenge, og flyktningene ble etter hvert flyttet videre sørover. Sanitetsforeningene overalt hvor flyktningene kom tok seg av dem og gav dem husly, mat og klær, og det skal ha kommet mellom 35 og 40 flyktninger fra Petsamo-området til Mosjøen i januar.¹³⁶ Det ble også samlet inn penger, 77 293 kroner i alt. Bare 12 000 kroner av dette endte opp med å komme til det finske folket ettersom krigen brøt ut i Norge før resten rakk å

¹³² Oppgave skrevet av Ragna Løkke, 25 september 1943. Vefsn Kommunearchiv. Mosjøen Kommune. Katastrofeutvalget. AIN/K-18020.812.

¹³³ Brev fra Ragna Løkke til Nordland Fylkesmuseum, 12. mars 1962. Mosjøen Sanitetsforenings arkiv. 4.

¹³⁴ Ibidem.

¹³⁵ Constance Wiel Schram, *Veiviser Til Velferdssamfunnet: B. 1: Norske Kvinners Sanitetsforening: Tiden Og Menneskene Som Skapte Den: Vekst Og Virke I Femti år: 1896 - 1946*. Vol. 1, (Oslo: Norske Kvinners Sanitetsforening, 1996), 249.

¹³⁶ Jacobsen, *Vefsn Bygdebok*, Bind 3, 314.

bli brukt opp.¹³⁷ Restene av pengebeløpet ble satt inn i det frivillige sanitetsarbeidet som foregikk i alle årene under krigen.

Da andre verdenskrig brøt ut i 1939 ble det gjort i stand mobiliseringsordre for sanitetssøstrene i Norske Kvinners Sanitetsforening. Om krigen kom til Norge hadde foreningen en plikt å stille sine sykepleiere til rådighet for sanitetsvesenet, slik at man unngikk at sykehus ble stående uten sykepleiere.¹³⁸ Da krigen kom til Norge ble det også slik. Mobiliseringsordrene ble aldri sendt ut, men sanitetsforeninger over hele landet hjalp de norske styrkene der hvor de enda kjempet mot tyskerne. I områder hvor tyskerne hadde vunnet fortsatte de å hjelpe og pleie de som hadde blitt såret i kampene.¹³⁹ Sanitetsforeningene var med andre ord ikke ukjent med å jobbe under press og stressende omgivelser hvor menneskeliv sto på spill. Medlemmene var frivillige kvinner som ofte ikke hadde noen formell utdannelse innen helse, men foreningene organiserte ofte kurs med sykepleiere og leger hvor medlemmene fikk opplæring iblant annet førstehjelp og sykepleie.

Det første skipet med tvangsevakuerte la til kai ved jernbanekaia i Mosjøen natt til fredag den 27. oktober 1944. Det kommer ikke frem fra rapportene hvilket skip dette var, men fra familieskjemaene er det ganske sikkert å si at det var Stella Polaris. Stella Polaris var et cruiseskip som originalt hadde tilhørt «Det Bergenske Dampskipsselskap», men ble overtatt av tyskerne da Norge ble okkupert. Før skipet ble tatt i bruk til transport av de tvangsevakuerte fra Narvik og sørover til Mosjøen, fungerte det som en flytende base og losjiskip til de tyske ubåt mannskapene som opererte i de norske fjordene. Etter krigen ble det tilbakeført til dampskipsselskapet og brukt til å frakte russiske krigsfanger tilbake til Murmansk.

Stella Polaris hadde i alt med seg 149 mennesker, hvorav det var 31 barn den 27. oktober. De evakuerte ble geleidet fra kaia og opp i kirken klokken 6 på morgenen, registrert der av Arbeidstjenesten og fikk så mat fra sanitetskvinnene. Løkke forteller i brevet sitt til Fru Jahn at skipet egentlig var ventet nesten et døgn tidligere enn det ankom, og at kommunikasjonen mellom skipene og Evakueringskommandoen i Mosjøen var svært dårlig.¹⁴⁰ Bispisningen besto av betasuppe og de fikk matpakker bestående av smørbrød som hadde blitt smurt av sanitetskvinnene dagen i forveien. Løkke skriver at hun hadde 10 - 12

¹³⁷ Schram, *Veiviser Til Velferdssamfunnet*, 249.

¹³⁸ Schram, *Veiviser til Velferdssamfunnet*, 243.

¹³⁹ Schram, *Veiviser til Velferdssamfunnet*, 251.

¹⁴⁰ Til NKS, Fru Martha Larsen Jahn, fra Ragna Løkke, Mosjøen s.f., 29.10.1944. RA/PA-0379/D/Dd/L0190. NKS korrespondanse L-N.

damer til å smøre matpakkene og fire handelsskolelever til å skrelle poteter.¹⁴¹ Det var med andre ord ikke snakk om stor arbeidskraft som var tilgjengelig for dem. Dette endret seg etter hvert som innbyggerne i byen fikk øye på gjestene deres og elendigheten de gikk i.

Innholdet i bespisningen virker å ha vært den samme hele tiden, med ulike typer suppe og smørbrød. Løkke skriver også til fru Jahn at foreningen har samlet inn et par hundre bokser med fiskekaker, så man kan anta at det har vært litt variasjon i hva foreningen delte ut til de tvangsevakuerte.

I brevet Ragna Løkke skrev til Nordland Fylkesmuseum i 1962 forteller hun om hvordan folket i byen etter hvert begynte å delta i frivilligheten.¹⁴² Løkke skriver «Det møtte stadig opp en masse frivillig hjelp til smørbrødsmøring og servering og til å ta seg av småbarna som det var mange av.»¹⁴³ Flere og flere begynte å donere mat og klær, og gjennom familieskjemaene kan man lese at det var mange som tok tvangsevakuerte inn i sine egne privathjem da det kanskje manglet plass både i Dolstadkirke og på de andre stedene som ble brukt som innkvartering. I et av dem, registreringsnummer 2709, kan man for eksempel lese at familien Thomassen på fem stykker ble innkvartert hos en Astrid Sund som bodde i Sjøgata 2.¹⁴⁴ Man kan dog lese av skjemaet at stedet de ønsket å bli evakuert til befant seg på Helgeland og at de kunne regne med opphold hos familie eller kjente. Astrid Sund kan dermed ha vært familie eller kjente, men det er ikke sikkert ettersom stedet familien ønsket å bli evakuert til ikke var i Mosjøen. Noen i familien virker å ha vært syke ettersom det står i en notis nederst på skjemaet at reisen videre med båt skal skje når «de syke er blitt friske».¹⁴⁵

Meieriet på Nyrud, som da var utenfor Mosjøen bykommune, hjalp til med matlagingen. Siden meieriet hadde tilgang på store kjeler ble lokalene brukt til å koke suppen og den ble da videre distribuert av brannvesenet som hadde kjøretøy store nok til å frakte dem med seg. Meieriet var allerede engasjert fra sanitetsforeningens side til å koke opp suppen til skolebespisningen før tvangsevakueringen begynte, så det var kanskje ikke den største omveltningen i arbeidet deres. Det som var nytt, var mengden mat som måtte lages da det var klart flere tvangsevakuerte enn skolebarn i byen.

¹⁴¹ Til NKS, fru Martha Larsen Jahn, fra Ragna Løkke, Mosjøen s.f., 29.10.1944. RA/PA-0379/D/Dd/L0190. NKS korrespondanse L-N.

¹⁴² Brev fra Ragna Løkke til Nordland Fylkesmuseum, 12. mars 1962. Mosjøen Sanitetsforenings arkiv. 8.

¹⁴³ Brev fra Ragna Løkke til Nordland Fylkesmuseum, 12. mars 1962. Mosjøen Sanitetsforenings arkiv. 8.

¹⁴⁴ Familieskjema, reg. nr. 2709. Vefsn kommunearkiv. Mosjøen kommune. Evakueringsnemnda. Serie: 410 - Medlemsprotokoller. AIN/K-18020.805/410 – 0005.

¹⁴⁵ Ibidem.

I alt skriver Løkke i brevet hun sendte til Nordland Fylkesmuseum i 1962 at det ble servert 20 000 liter suppe.¹⁴⁶ Det ble variert mellom havresuppe og kjøttsuppe. Smørbrødpakkene som ble smurt ble i alt 30 000 stykker. Hver smørbrødpakke inneholdt 10 skiver. I en rapport til fru Jahn kan Løkke fortelle at det har blitt smurt og pakket ca. 53 000 brødskeer av frivillige.¹⁴⁷ Brevet ble skrevet over perioden 16 november 1944 til 22 november 1944. De første tvangsevakuerte kom til byen den 27 oktober 1944. Dette vil si at i en periode på 27 dager har det blitt smurt og pakket over 50 000 brødskeer til de tvangsevakuerte. Samtidig ble det kokt suppe til frokost, middag og kvelds hver dag. Fra oversikten Mosjøen Sanitetsforening fikk fra Evakueringskommandoen kan man se at det var på dette tidspunktet ankommet 4182 tvangsevakuerte per 19 november 1944.¹⁴⁸ Av disse var det 1485 menn, 1612 kvinner og 1085 barn. Men kan også se at det ofte ankom mer enn et skip om dagen, og det ble sendt tog sørover så ofte man klarte.

Det som er helt klart her er at Mosjøen Sanitetsforening og deres kvinner var en helt uvurderlig del av arbeidet. Sammen med de frivillige innbyggerne i Mosjøen som la sitt arbeid og dagligliv til side da de så elendigheten som de tvangsevakuerte befant seg i danner disse ryggraden i bespisningen og forpleiningen. Samtidig er det enda et ledd i arbeidet som sanitetskvinnene og de frivillige var helt avhengige av for å i det hele tatt kunne yte den hjelpen de gjorde. Leddet det er snakk om var donasjonene som kom fra Svenska Norgeshjälpen.

Svenska Norgeshjälpen og etableringen av Donatorkomiteen

Donasjonene og den frivillige hjelpen var nok særdeles viktig for at sanitetsforeningen skulle klare å få forpleiningen til å gå rundt, men den organisasjonen som var helt avgjørende for at tvangsevakueringen i det hele tatt kunne gjennomføres på den måten den ble var Svenska Donatorkomiteen. Denne organisasjonen ble dannet etter at det opprinnelige bistandssystemet fra svensk side brøt sammen da det ble erklært sivil unntakstilstand i Oslo 10. september 1941 og presidenten for Nasjonalhjelpen ble avsatt to dager senere og erstattet med justisminister Sverre Riisnæs. Dette ble gjennomført av Rikskommissær Josef Terboven,¹⁴⁹ sannsynligvis for å få kontroll over Nasjonalhjelpen som

¹⁴⁶ Brev fra Ragna Løkke til Nordland Fylkesmuseum, 12.3.1962. Mosjøen Sanitetsforenings arkiv. 7.

¹⁴⁷ Til NKS, Fru Martha Larsen Jahn, fra Ragna Løkke, Mosjøen, 16/11-1944, 22/11-1944. RA/PA-0379/D/Dd/L0190. NKS korrespondanse L-N.

¹⁴⁸ Ibidem.

¹⁴⁹ Elstad, *Tvangsevakueringen*, 119.

tidligere hadde stått for bistandshjelpen i Norge. De utenlandske partene til bistandshjelpen, særlig Sverige og USA, anså da Nasjonalhjelpens relative autonomi opp mot okkupasjonsmakten for over. På grunn av dette mente de at rimelige garantier for at forsendingene skulle komme frem til rette adresser ikke lengre fantes, og at bistanden da kunne komme til å bli brukt til å støtte den tyske krigsmaskinen.¹⁵⁰ Sverige hadde jobbet veldig med å få i gang en måte å sende bistand til sine naboer i vest. Problemet var at man da kom i strid med den allierte blokaden mot Tyskland, så svenske myndigheter kom i en klemme hvor man måtte veie blokade-prinsippet opp mot bistandstanken. Gjennom harde forhandlinger mellom Storbritannia og Tyskland hadde Sverige derimot fått lov til å sende bistand gjennom blokaden i 1941.¹⁵¹

Sverige var også interessert i å ikke havne i en form for politisk klemme overfor Tyskland da landets myndigheter ville holde seg nøytrale gjennom krigen. Man var nervøse for at denne nøytraliteten ville bli svekket dersom man begynte å donere mat, klær og andre nødvendige varer til et okkupert land. Det var derfor viktig for dem å ha denne avtalen mellom Storbritannia og Tyskland, selv om vi vet at den svenske nøytraliteten var sterkt presset på grunn av maktforholdene i Europa.

Donatorkomiteen ble en samlende organisasjon for all bistand Norge mottok under krigen, både den svenske og den norsk-amerikanske. Den danske bistanden blir ikke nevnt som en underavdeling av komiteen da Danmark i likhet med Norge var okkupert av Tyskland. Komiteen fikk fire representanter, to fra hver donator, som skulle motta og fordele gavene som ble donert etter donatorene ønsker.¹⁵² De fire representantene satt i Stockholm, mens komiteen ble representert i Norge av Donatorrepresentationen som bestod av fire svenske statsborgere i Oslo.¹⁵³ Fordelingen av donasjonene skjedde med bistand fra andre humanitære organisasjoner i Norge som Norges Røde Kors, Norske Kvinners Sanitetsforening, Nasjonalhjelpen og Foreningen Norden.¹⁵⁴

I Mosjøen hadde sanitetsforeningen fått matvarer fra Donatorrepresentationen for å starte skolebespisning i kommunen 3. mai 1943. Før tvangsevakueringen begynte virker det som om det var bespisninger rundt omkring i Norge som var hovedsakelig mottakerne for hjelp fra Donatorrepresentationen. En av de mest kjente var Oslo frokosten som ble drevet av

¹⁵⁰ Anders Berge, «Hämmat bistånd. Sverige och den humanitära hjälpen til det ockuperade Norge.» i *Broderfolk i ufredstid. Norsk-svenske forbindelser under annen verdenskrig*, redigert av Stig Ekman og Ole Kristian Grimnes, (Oslo: Universitetsforlaget, 1991), 198.

¹⁵¹ Berge, «Hämmat bistand. Sverige och den humanitära hjälpen til det ockuperade Norge.» 172.

¹⁵² Berge, «Hemmt bistand. Sverige och den humanitära hjälpen til det ockuperade Norge.» 200.

¹⁵³ Elstad, *Tvangsevakueringa*, 120.

¹⁵⁴ *Ibidem*.

sanitetsforeningen. Mosjøen Sanitetsforening drev skolebespisningen i litt over ett år før den måtte stenges ned på grunn av tvangsevakueringen. Elstad skriver at det ble sendt en representant fra Donatorrepresentasjonen til flere av sanitetsforeningene og Røde Kors-kretsene i Nord-Norge for å se om de kunne ta ansvar for innkvartering og matforsyning for de evakuerte.¹⁵⁵ Videre skriver hun at bespisningskomiteene i Hammerfest, Tromsø, Harstad, Bodø og Mosjøen skulle ta hånd om de evakuerte.¹⁵⁶ Det som er interessant her er at Ragna Løkke, formann i Mosjøen Sanitetsforening, ikke nevner noe om et besøk fra Donatorrepresentasjonen for å diskutere mulig ansvar for de evakuerte. Som nevnt tidligere i delen om sanitetsforeningen fikk Løkke en telefon fra NKS formannen Martha Larsen Jahn den 21. oktober 1944 om foreningen kunne ta på seg ansvaret, og allerede den 27. oktober 1944 kommer det første skipet til kai i Mosjøen. Det virker dermed rart at Elstad skriver at de humanitære foreningene allerede var klare en måned i forveien, da det virker som om Ragna Løkke først fikk høre at hennes forening skulle ta seg av bespisningen først seks dager i forveien. Det Løkke derimot skriver i en rapport til Martha Jahn er at hun har fått meddelt i et brev fra Nasjonalhjelpen at Mosjøen Sanitetsforening er blitt sendt diverse varer beregnet for bespisningen av 500 tvangsevakuerte. Tilsendingen skal vare i 30 dager. Forsendingen hadde ikke ankommet enda da brevet ble skrevet den 29. oktober 1944, så foreningen har måttet låne fra matvarene som var beregnet til skolebespisningen.¹⁵⁷ Nasjonalhjelpen var som vi vet en av organisasjonene som delte ut blant annet matvarer på vegne av Donatorkomiteen.

Donatorkomiteen fortsatte å sende matvarer, klær, flasker til småbarna, tallerkener og bestikk, alt man kunne komme til å trenge for å drive forpleiningen og bespisningen gjennom hele perioden tvangsevakueringen foregikk. Da jeg ikke har klart å finne noen nøyaktig oppgave over hverken mengden donasjoner eller verdien av disse blir det vanskelig å forsøke å sette opp en form for presentasjon over Donatorkomiteens bidrag. Det nærmeste man kommer er antall liter suppe og antall smørbrødpakker som ble delt ut av sanitetsforeningen (presentert i delen om Mosjøen Sanitetsforening), men opplysningene skiller ikke mellom hva som ble donert av Donatorkomiteen og hva som ble donert fra mennesker i Mosjøen, samt hva som ble tatt fra skolelageret. Det eneste man kan være sikre på er at uten donasjonene fra utlandet ville ikke tvangsevakueringen vært mulig å gjennomføre i det formatet den ble gjennomført. I *Tvangsevakueringa* viser Elstad også til at sanitetsforeningen

¹⁵⁵ Elstad, *Tvangsevakueringen*, 127.

¹⁵⁶ Ibidem.

¹⁵⁷ Til NKS, fru Martha Larsen Jahn, fra Ragna Løkke, Mosjøen, 29.10.1944. RA/PA-0379/D/Dd/L0190. NKS korrespondanse L-N.

hadde drevet bespisingen for det meste på det de hadde i lageret til beregnet til skolebespisingen. Dette kommer jeg tilbake til senere da parolene og Hjemmefronten diskuteres.

Donatorkomiteen var ikke den eneste instansen som sendte mat og andre varer nordover. I en oppgave fra Røde Kors ambulansen i Mosjøen kan vi se at det ble sendt en rekke varer fra en forretning i Oslo som het *Jensen & Co*. I oppgaven kan vi se at det ble blant annet sendt 45 kg havregryn, 25 kg pølser, 50 esker med sardiner, 25 flasker tran og en halv sveitserost.¹⁵⁸ Røde Kors ambulansen ble også tilsendt batterier, vaskepulver og Hyskotabletter. Tablettene var for å minske ubehag ved for eksempel sjøsyke.¹⁵⁹ Det virker som om Røde Kors for det meste forsynte seg selv eller med hjelp av da denne forretningen *Jensen & Co*, mens bespisingen rettet mot de tvangsevakuerte skulle forsynes fra Donatorkomiteen.

Røde Kors

Mosjøen hadde ingen Røde Kors krets da tvangsevakueringen ble satt i gang. Den nærmeste var i Sandnessjøen som lå under Røde Kors distrikt 4, Trondheim. Likevel ble det besluttet på det samme møtet mellom de humanitære organisasjonene (Røde Kors, Norske Kvinners Sanitetsforening og Svensk Donatorrepresentasjon) at det skulle sendes Røde Kors personell nordover til Mosjøen. I en rapport skrevet til Riksinnkvarteringssjef Jansen i Oslo står det at man i Mosjøen opprettet en Røde Kors samlestasjon hvor man har sendt 11 Røde Kors-søstre fra Oslo.¹⁶⁰ Senere kom det til flere søstre og det skal i alt ha kommet til 17 Røde Kors-søstre som ble fordelt ut ifra Mosjøen til Narvik, Harstad og Tromsø.¹⁶¹ Mosjøen var som nevnt tidligere sentrum for helsearbeidet og det var dr. Sverre Stang Wolf som var medisinaldirektør Østrens utsending til byen. Tillitsmannen som hadde ansvar for Røde Kors-ambulansen som det heter i ulike rapporter og brev, var Viggo B. Heirung fra Trondheim krets. Han ble senere avløst av Roal Ekholt som i lengre tid hadde befunnet seg i Narvik ved Røde Kors lasarettene og samlestasjonen der.

Heirung og sykesøstrene fikk losji i et nylig oppsatt Arbeidstjeneste-hus rett ved stasjonen. Dette er sannsynligvis byggene som i dag disponeres av HV-14 i Lyngenvæien, om

¹⁵⁸ Liste over varer sendt til Mosjøen, 9.11.1944. RA/PA-0250/F/Fb/Fba/L0088/0014.

¹⁵⁹ Ibidem.

¹⁶⁰ Rapport til Direktør Jansen, Riksinnkvarteringssjef fra Norges Røde Kors, 28.10.1944. RA/PA-0250/F/Fb/Fba/L0088/0014.

¹⁶¹ Dag Fr. Chr. Schilling, Kåre Ottesen. *Barmhjertighetsfronten: Norges Røde Kors under Krigen 1940-1945*, (Oslo: Norges Røde Kors, 1995), 107.

ikke tomten. Siden disse husene nettopp hadde blitt satt opp manglet de alt som var nødvendig på innsiden, men en av søstrene som hadde kommet opp til Mosjøen før de andre, søster Gudrun Hille, hadde sørget for at det var godt og varmt. De fikk etter hvert også tak i ulikt utstyr som de enten kjøpte eller fikk låne av lokalbefolkningen. Heirung skriver «Det var jo ikke meget å få tak i Mosjøen men noe ble det da.»¹⁶² Det var med andre ord ikke de aller beste forholdene Røde Kors møtte da de kom til Mosjøen. Forholdene var nok ikke stort bedre hverken i Narvik, Harstad eller Tromsø ettersom tvangsevakueringen hadde kommet overraskende på alle. Bare Tromsø hadde i alle fall en idé om hva som kunne komme til å skje ettersom evakuerings sjef Hansen allerede hadde utviklet en plan for evakueringen av Tromsø i 1943, i tilfelle dette skulle bli nødvendig.

Fra brevene og rapportene etter Røde Kors-ambulansen kan man se at det har vært uenighet mellom Stang Wolf og både Heirung og Ekholt om Røde Kors-søstrene, og senere Ullevål-søstrene skulle stå under ledelse av Røde Kors, eller om de også var underlagt Arbeidstjenesten og evakueringskommandoen. Heirung skriver blant annet at han fra første stund gav myndighetene og Stang Wolf «runde svar» slik at saken om søstrene ikke ble avgjort i Mosjøen før Landsstyret for Røde Kors fikk klarlagt dette i Oslo med de rette instansene, i denne sammenheng Medisinalstyret.¹⁶³ Det var kanskje derfor det var så viktig å få oppklart hvilken lønn søstrene skulle ha da de arbeidet i Nord-Norge, slik at man fikk dem klart under Røde Kors. Om søstrene hadde blitt lønnet av for eksempel Arbeidstjenesten, ville man kunne ha kommet i en situasjon hvor Røde Kors ville kunne bli satt til side ettersom søstrene da var underlagt N.S. myndighetene. Denne lønnen lå på mellom 250 kroner og 350 kroner i måneden. Røde Kors og Ullevål søstrene var en separat enhet tilhørende Røde Kors, men det virker som om de skulle få sine oppgaver fra Stang Wolf da Heirung skriver «Vi fikk således en hel del oppgaver (...) det var utmerket da søstrene var lei av å gå å slenge arbeidsløs. Noen ordrer eller oppgaver fra dr. Stang Wolff hadde vi nemlig ennå ikke fått».¹⁶⁴ Oppgavene søstrene endte opp med å få som Heirung skriver om, fikk de av evakueringskommandanten som var enig med Heirung at søstrene kunne hjelpe Arbeidstjenesten i å ta imot de tvangsevakuerte når skipene ankom. Dette hadde Stang Wolf

¹⁶² Rapport fra Røde Kors ambulansen, Mosjøen, 30.10-6.11 1944, Viggo Heirung. RA/PA-0250/F/Fb/Fba/L0088/0014.

¹⁶³ Personlige bemerkninger i anledning Røde Kors-ambulansen i Mosjøen, Viggo Heirung, 20.11.1944. RA/PA-0250/F/Fb/Fba/L0088/0014.

¹⁶⁴ Rapport fra Røde Kors ambulansen, Viggo Heirung, Mosjøen, 30.10 - 6.11.1944. RA/PA-0250/F/Fb/Fba/L0088/0014.

bedt dem om å la være ettersom det var etter hans mening «var AT-gutter og befal som skulle ta sig av de som kom».¹⁶⁵

Det kan derfor også virke som det var noen uenigheter mellom Stang Wolf og evakueringskommandoen om hvordan arbeidet skulle gjennomføres. Uenighetene som finnes innad hos NS-myndighetenes representanter, underbygger følelsen av kaos og at de ulike samlestedene ikke hadde et ordentlig system som Roal Ekholt senere beskriver i en rapport utarbeidet i etterkant av å ha reist rundt på de ulike samlestedene bemannet av Arbeidstjenesten. Uenigheten mellom Stang Wolf og evakueringskommandoen kan også være noe så enkelt som en kommunikasjonssvikt dem imellom.

Den største konflikten mellom Røde Kors og dr. Stang Wolf var derimot spørsmålet om søstrene skulle følge skipene med evakuerte nordfra og sørover til Mosjøen. Evakueringskommandanten og Stang Wolf mente at der Røde Kors-søstrene kunne yte best tjeneste var ombord på transportene som gikk sjøveien. Det var her det var størst behov, da man allerede hadde fått erfart hvilke epidemier som kunne oppstå på transportene da «Karl Arp» og «Adolf Binder» kom inn til Tromsø og Narvik med både difteri og dysenteri blant de tvangsevakuerte.

Heirung på sin side hevdet at søstrene hadde meldt seg frivillig på det grunnlaget at de skulle tjenestegjøre på land ved samlestasjonene, men at de selvfølgelig skulle hjelpe til der hvor det var nødvendig.¹⁶⁶ Heirung la saken frem for både formannen for Trondheim krets Sigurd Christensen, og for den fungerende generalsekretæren i Norges Røde Kors Jens Meinich. De ble enige om at det var anbefalt at søstrene utførte sin tjeneste på land, men om å følge sjøtransportene ble aktuelt måtte hver søster avgjøre for seg selv om de ville følge med.¹⁶⁷ Det kan virke som om det største problemet til Heirung med å gå med på å sende søstrene nordover var om de skulle reise på tyske skip. Årsaken til denne frykten kommer ikke klart frem i rapporten, men med tanke på den originale årsaken til at man ønsket tilgang på det svenske jernbanenettet mellom Narvik og Trondheim var på grunn av fare for at skipene kunne bli utsatt for krigshandlinger, vil jeg mene at det er rimelig å trekke en konklusjon i samme retning. Heirung var redd for at søstrene han hadde ansvaret for skulle bli utsatt for angrep. Denne frykten var heller ikke ubegrunnet, ettersom vi kan lese i rapport nr. 12 om evakueringen via Mosjøen til general Frølich Hansen at det var delvis

¹⁶⁵ Rapport fra Røde Kors ambulansen, Viggo Heirung, Mosjøen, 30.10 - 6.11.1944. RA/PA-0250/F/Fb/Fba/L0088/0014.

¹⁶⁶ Ibidem.

¹⁶⁷ Ibidem.

kystsperringer og forsinkelser av sjøtransporten den 25., 26. og 27. november på grunn av fiendtlig luftaktivitet. Rapporten forteller også om flyalarm i Mosjøen den 27. november og at M/K Sivert Maan, som like før hadde blitt tømt for tvangsevakuerte, ble beskyttet av fiendtlige fly.¹⁶⁸ Heldigvis hadde man rukket å tømme skipet, da rapporten beskriver hvordan kulene hadde tatt seg gjennom skipet og dekket det med kulehull. Ragna Løkke skriver også om flyalarm og angrep fra fly i korrespondanse mellom henne og Martha Larsen Jahn den 29. oktober 1944. «Vi blev vekket i morges med skyting på et fly og allarm. Derfor fikk jeg tid til å skrive.»¹⁶⁹

Heirung mottok etter hvert et telegram fra Norges Røde Kors den 3. november 1944 hvor han blir fortalt at det «(...) foretrekkes at søstrenes reise skjer til lands, men når det gjelder å følge de evakuerte henstilles til søstrene også å bruke sjøverts forbinneelse hvis dette er nødvendig for de evakuerte (...)».¹⁷⁰ Det kan nå virke som om at man har måtte gi tapt for å holde søstrene borte fra skipene, og Evakueringsmyndighetene hadde nå fått det som de ville. Med tanke på de tvangsevakuerte var dette en god avgjørelse, da de tvangsevakuerte var mer eller mindre overlatt til seg selv på de første reisene sørover til Mosjøen. Dette var jo årsaken til at utbruddene av sykdom ombord på skipene ikke ble oppdaget før de lå til kai i Narvik med difteri og dysenteri. Røde Kors og Ullevål søstrene ble også etter hvert med på togtransportene sørover for å følge de som var syke og trengte hjelp i løpet av reisen.

Heirung ble som nevnt avløst av Roal Ekholt, en sekretær i Røde Kors som allerede hadde vært i Narvik og hjulpet til. Man kan lese fra rapporten Ekholt skrev underveis på sin reise mellom de ulike samlestasjonene, at det hersket en generell kaotisk stemning hvor man ikke hadde anelse om hva som skjedde og hvordan man skulle gripe situasjonen an. Han skriver at det eneste stedet han har besøkt som virker å ha noen som helst kontroll var Tromsø:

*Skulde jeg omtale organiseringen av evakueringskontorenes arbeide vil jeg stemple det som planløst og udyktig. Det eneste sted hvor man var situasjonen voksen og hvor arbeidet lå i de riktige hender var i Tromsø, her var også tilgangen av evakuerende størst.*¹⁷¹

¹⁶⁸ Rapport til general Frølich Hansen fra Evakueringskommandanten, Mosjøen, 4.12.1944. Mosjøen kommune. Evakueringsnemnda. 410 - Medlemsprotokoller. 410 - 0005. AIN/K-18020.805/410 - 0005.

¹⁶⁹ Til NKS, fru Martha Larsen Jahn, fra Ragna Løkke, Mosjøen, 29.10.1944. RA/PA-0379/D/Dd/L0190. NKS korrespondanse L-N.

¹⁷⁰ Rapport fra Røde Kors ambulansen, Viggo Heirung, Mosjøen, 30.10 - 6.11.1944. RA/PA-0250/F/Fb/Fba/L0088/0014.

¹⁷¹ Rapport til Jens Meinich fra Roal Ekholt, sendt fra Mosjøen, 8.12.1944, s.1. RA/PA-0250/F/Fb/Fba/L0088/0014.

Mosjøen blir ikke nevnt som en del av disse beskrivelsene med navn, men siden Ekholt sier at det kun var Tromsø som hadde en form for kontroll overfor oppgaven tør jeg påstå at han også mente Mosjøen var like dårlig stilt som de andre. Dr. Sverre Stang Wolf har lignende bemerkninger om forholdene i Mosjøen da han skriver i et brev til medisinaldirektør Thorleif Østrem: «Jeg går omkring og vet ikke om jeg skal le eller gråte om dagen, så broget er forholdene og såvidt broget er arbeidet».¹⁷² Ekholt bruker derimot plass til å beskrive arbeidet som sykesøstrene til Røde Kors gjorde i Mosjøen i god detalj. Røde Kors-søstrene har blant annet satt i gang en vaksinerings av alle tvangsevakuerte som ankom Mosjøen for tyfus.¹⁷³ Ekholt beskriver at de tvangsevakuerte satt såpass sammenpakket på reisen fra Tromsø til Trondheim, at om tyfus hadde begynt å spre seg ville en slik epidemi fått uhyggelige konsekvenser. Vaksinasjonen ble utvidet til å også gjelde difteri. Skepsis til vaksiner virker å ha vært like gjeldene i 1944 som det er i dag, da man i Helgeland Folkeblad gitt ut 18. november 1944, kan lese en artikkel hvor det forklares at vaksinasjonen for difteri ikke sprer smitte videre slik som noen danske aviser har konstatert.¹⁷⁴ I følge artikkelforfatteren gikk det rykter rundt om i byen at vaksinen var farlig, og at man ikke trengte å vaksinere seg om man var over 30 år gammel.¹⁷⁵ En slik ryktespredning kan ha ført til et større utbrudd i Mosjøen, men det virker som om man fikk bukt med ryktene slik at Røde Kors-søstrene og annet helsepersonell i byen fikk fortsatt vaksinasjonen. I avisen kan det også leses den 2. desember 1944 at dr. Stang Wolf setter i gang en tvungen vaksinasjon av kopper, difteri og tyfus-paratyfus.¹⁷⁶ I erklæringen sin skriver Stang Wolf at vaksinasjonen er nødvendig «på grunn av situasjonen» og at myndighetene vil kontrollere at folk i byen har tatt vaksinene. Selve erklæringen er datert til 30. november, men siden avisen bare kom ut på onsdager og lørdager ble erklæringen trolig forsinket med noen dager.¹⁷⁷

Røde Kors-søstrene drev også med avlusing sammen med sanitetskvinnene, noe som foregikk i Dolstad Kirke ofte rett etter registreringen. Lus var et stort problem som vi hører om fra flere av de tvangsevakuerte i intervjuer som har blitt gitt etter krigen. En historie fra en tvangsevakuert nedskrevet i *De Kom Til Oss* forteller om en familie som ble innkvartert i

¹⁷² Brev fra kommunelege Sverre Stang Wolf til medisinaldirektør Østrem, Mosjøen, 15.11.1944. Hjemmefrontens historieinstitutt etter HHI, eske 12.

¹⁷³ Rapport til Jens Meinich fra Roal Ekholt, sendt fra Mosjøen, 8.12.1944, s.2. RA/PA-0250/F/Fb/Fba/L0088/0014.

¹⁷⁴ «Vaksinasjon medfører ikke smittefare.» i *Helgeland Folkeblad* 18.11.1944, redigert av Olaf Dyb. 3.

¹⁷⁵ Ibidem.

¹⁷⁶ «Tvungen vaksinasjon mot kopper, difteri og tyfus-paratyfus.» i *Helgeland Folkeblad* 2.12.1944, redigert av Olaf Dyb. 3.

¹⁷⁷ Ibidem.

kirken, hvorav en i familien våknet om natten av at noe gikk på magen hennes, «Det følte som de var like store som erter, men vi hadde fått lus på oss.»¹⁷⁸ Elstad skriver om at den viktigste årsaken for den aktive bekjempelsen av lus var fordi den kunne spre flekktyfus, også kalt flekkfeber. Sykdommen har en høy dødelighet om den går ubehandlet og har symptomer som muskelsmerter, blødning fra nesen og høy feber.¹⁷⁹ Ifølge Elstad var det tilfeller av flekktyfus på finsk og russisk side i 1944, og i 1943 hadde sykdommen blitt oppdaget blant krigsfanger i Norge.¹⁸⁰ På grunn av at folk bodde tett i brakker og ble stuert sammen på skipene som ble brukt under tvangsevakueringen ble det en sterk spredning av lus.

Som det kommer frem her var de tvangsevakuertes helse særdeles viktig. Tidligere hadde det vært utbrudd av difteri og dysenteri blant de tvangsevakuerte ombord på lasteskipene de ble fraktet med til Narvik. Difteri er en bakterieinfeksjon av slimhinnene som spres via dråpesmitte ved hosting, deling av flasker, kyssing m.m. Bakterien koloniserer slimhinnene og kan i noen tilfeller produsere giftstoffer som angriper hjertet og nervesystemet. Infeksjonen kan føre til betennelse i hjertet og hjernen og forårsake sviktende hjertefunksjon og lammelse.¹⁸¹ Difteri kan være dødelig, og Folkehelse Instituttet skriver at dødeligheten ligger på 5-10%.¹⁸²

Dysenteri er en infeksjon av tarmene som fører til diaré som kan være blodig og spres ved fekal-oral smitte, det vil si at smittestoffene overføres fra tarm til munn, gjerne via hendene. Bakteriene som forårsaker dysenteri, kan også spres via mat og vann som er kontaminert.¹⁸³

Utbruddene av disse to sykdommene blant de tvangsevakuerte skjedde særlig på lasteskipene hvor de satt sammentrykket i lasterom, uten særlig mat og drikke, hvor eneste mulighet for å gjøre fra seg var over ripa på skipet. Et eksempel på dette er de to skipene som i ettertid er kjent som Dødsskipene, Karl Arp og Adolf Binder.

I familieskjemaene fra evakueringsnemndas arkiv er det registrert flere tilfeller av difteri. I familieskjemaet med registreringsnummer 2804 er familien Andreassen registrert med mor, far, fem barn og to eldre personer som kan ha vært besteforeldre eller kjente som hadde reist sammen med familien Andreassen. Fire av barna og begge de eldre er registrert

¹⁷⁸ Watts, *De Kom Til Oss*, 158.

¹⁷⁹ Folkehelseinstituttet, «Flekktyfus og andre rickettsioser - veileder for helsepersonell», publisert 25.2.2010, oppdatert 27.12.2018.

¹⁸⁰ Elstad, *Tvangsevakueringa*, 211.

¹⁸¹ Folkehelseinstituttet, «Difteri - Veileder for helsepersonell», publisert 24.2.2010, oppdatert 20.2.2023. Norsk Helseinformatikk, «Difteri», sist oppdatert 12.8.2021.

¹⁸² Folkehelseinstituttet, «Difteri - Veileder for helsepersonell», publisert 24.2.2010, oppdatert 20.2.2023.

¹⁸³ Folkehelseinstituttet, «Shigellose - Veileder for helsepersonell», publisert 3.3.2010, oppdatert 18.4.2019.

med difteri og de er lagt inn på sykehuset i Mosjøen. Står så at de har reist videre den 23. november 1944 til Trondheim for å få bedre hjelp på sykehuset der.¹⁸⁴ Vi finner igjen merknad om difteri blant barn i skjema med registreringsnummer 2669,¹⁸⁵ og igjen i skjema med registreringsnummer 2643.¹⁸⁶ I skjema 2669 er det også en merknad hvor det står «Narvik lasarett difteri», noe som kan bety at de har sporet sykdommen tilbake til Narvik. Merknaden kan også bety at barna allerede har hatt et opphold på difterilasaretten i Narvik før de kom til Mosjøen og ble innlagt på sykehuset der.¹⁸⁷

Merknadene man finner i familieskjemaene illustrerer at det var utbredt sykdom blant de tvangsevakuerte. I Norge hadde man vaksinert mot difteri allerede så tidlig som i 1942, men på grunn av spredt befolkning og vanskelige forhold hadde man ikke rukket å vaksinere befolkningen i Finnmark.

Takket være et godt arbeid med avlusing og bruken av karantene ovenfor de menneskene som kom til Mosjøen med sykdommer fikk man ingen utbrudd av difteri, dysenteri eller flekktyfus i Mosjøen. Kildene forteller i alle fall ingenting om dette, men jeg vil påstå at om en epidemi hadde spredt seg i byen ville nok enten Røde Kors, Mosjøen Sanitetsforening eller evakueringskommandoen ha skrevet noe om dette. Den eneste sykdommen som har spredt seg som vi finner i kildene som blir kreditert til de tvangsevakuerte var en sterk influensa som Ragna Løkke skriver om i både brevet til Nordland Fylkesmuseum og til Martha Larsen Jahn.¹⁸⁸

Hjelpearbeidet avsluttes - Hjemmefrontens paroler

Den 6. desember 1944 ble arbeidet med tvangsevakueringen offisielt avsluttet fra NS-myndighetenes hold. I Mosjøen hadde Arbeidstjenesten og kommunen da hatt ansvaret for både forlegning og bespisning i nesten en måned. Årsaken til at de frivillige humanitære organisasjonene, da særlig Mosjøen Sanitetsforening var ute av bildet, ligger hos Hjemmefronten og deres paroler.

¹⁸⁴ Familieskjema med registreringsnummer 2804. Vefsn kommunearkiv. Mosjøen kommune. Evakueringsnemnda. 410 - Medlemsprotokoller. 410 - 0004. AIN/K-18020.805/410 - 0004.

¹⁸⁵ Familieskjema med registreringsnummer 2669. Vefsn kommunearkiv. Mosjøen kommune. Evakueringsnemnda. 410 - Medlemsprotokoller. 410 - 0004. AIN/K-18020.805/410 - 0004.

¹⁸⁶ Familieskjema med registreringsnummer 2643. Vefsn kommunearkiv. Mosjøen kommune. Evakueringsnemnda. 410 - Medlemsprotokoller. 410 - 0004. AIN/K-18020.805/410 - 0004.

¹⁸⁷ Familieskjema med registreringsnummer 2669. Vefsn kommunearkiv. Mosjøen kommune. Evakueringsnemnda. 410 - Medlemsprotokoller. 410 - 0004. AIN/K-18020.805/410 - 0004.

¹⁸⁸ Brev fra Ragna Løkke til Nordland Fylkesmuseum, 12.3.1964. 12. Til Mosjøen Sanitetsforening, Ragna Løkke, fra fru Martha Larsen Jahn, Norske Kvinners Sanitetsforening, 17.12.1944. RA/PA-0379/D/Dd/L0190. NKS korrespondanse L-N.

Parolene Hjemmefronten utgav under tvangsevakueringen oppfordret nordmenn til å ikke bistå hjelpeapparatet som ble satt i gang. Den første parolen som ble utgitt behandlet tvangsevakueringen som et rent militært tiltak, og ikke som en humanitær katastrofe. I parolen som ble utgitt av den sivile ledelsen i Stockholm den 17. november 1944 blir det sagt følgende:

Vi må ikke gjøre oss delaktige i den største krigsforbrytelse som ennå er begått i vårt land. Vi må ikke hjelpe de nazistiske makthavere og de nazistiske organisasjoner med deportasjonen. Denne er og blir nazistenes sak, ansvaret for de tusen menneskers nød er deres. Vi kan ikke innlate oss på hjelpevirksomhet som fremmer realiseringen av deportasjonen. Men individuell hjelp til mennesker i nød er det alle gode nordmenns plikt å yte.¹⁸⁹

Å delta gjennom offisielle organer var det samme som å hjelpe nazistene og deres krigsmaskin og dermed være delaktige i nedbrenningen av Finnmark og Nord-Troms. Ole Kristian Grimnes påpeker at parolen blir revidert 11 dager senere, 28. november, og at det nå legges vekt på at man skal yte de tvangsevakuerte all den hjelp man klarer:

(...) Det er en selvfølge at vi gjør alt vi kan for å lette deres savn (...) Hjelp dine landsmenn! Hjelp dem med hus, mat, klær og senere med arbeid!¹⁹⁰

Den sivile ledelsen legger til på slutten at man fremdeles ikke skal samarbeide med nazistiske myndigheter og organisasjoner, da disse er medansvarlige i krigsforbrytelser.

Grimnes trekker frem tre årsaker til at parolen endret seg: Den samsvarte ikke med London-regjeringens holdninger, den sivile ledelsen i Stockholm visste ikke hvor forferdelige forholdene til de tvangsevakuerte var og til sist, den første parolen samsvarte ikke med meningene i den norske befolkningen.

Den siste årsaken kan man særlig se når man leser rapportene fra blant annet evakueringssjefen i Tromsø, Ragnar Hansen, og Transportsjefen i Trondheim, Olav Hauan. Som det ble diskutert i kapittelet som tok for seg Mosjøen og hvorfor byen ble utvalgt, hadde Hansen og Hauan stor innflytelse på hvordan tvangsevakueringen skulle foregå. Hansen og

¹⁸⁹ Rapport nr. 556, Stockholm. Usignert, 23.11.1944. 2. Hjemmefrontens historieinstitutt arkivet etter HHI. Eske 13.

¹⁹⁰ Ole Kristian Grimnes, *Hjemmefrontens Ledelse - Norge og den 2. verdenskrig*, (Oslo: Universitetsforlaget, 1977), 388.

Hauan var dog enige med Hjemmefronten i at man skulle holde nazistene utenfor arbeidet deres, slik at man ikke fikk politikk i beslutningsgrunnlaget, for det gjaldt å redde liv.¹⁹¹

Parolene fikk også en uheldig effekt på hjelpearbeidet til Røde Kors, da sykesøstre ble frarådet å reise nordover på grunn av at Hjemmefronten mente de da ville bli tvunget inn i den tyske hæren og sendt til frontlinjene i Europa. Elstad diskuterer dette i stor detalj i *Tvangsevakueringa*.¹⁹² I sammenheng med Mosjøen blir ikke mangelen på sykesøstre nevnt i stor grad, da søstrene trengtes i større grad på transportene. Men kanskje flere sykesøstre ville ha gjort arbeidet i Mosjøen enklere og ikke like utmattende som Ekholt rapporterer når han skriver om 12-14 timer lange arbeidsdager. Kanskje flere sykesøstre ville gjort at man kunne rotere på turnusen, eller at man rett og slett kunne ha gitt et bedre tilbud til de tvangsevakuerte.

I forhold til Donatorkomiteen og avslutningen av bespisningen fra Mosjøen Sanitetsforening er det i stor grad den sivile ledelsen i Stockholm som var årsaken. Den 19. november 1944 skrev Johannes Heimbeck, som var motstandsmann og overlege ved Røde Kors sykehuset i Oslo og samarbeidet med den Svenske Donatorkomiteen, at komiteen hadde fått en anmodning fra hjemmefrontens ledelse om å avslutte bespisningen.¹⁹³ Den sivile ledelsen skrev selv til Stockholm den 21. november 1944 at de hadde forsøkt å få stoppet all organisert hjelpevirksomhet på grunn av at det ville gjøre tyskernes arbeid lettere.¹⁹⁴

I sammenheng med anmodningene og parolene fra den sivile ledelsen av Hjemmefronten mottok Mosjøen Sanitetsforening et telegram fra Donatorrepresentasjonen med instruks om å avslutte bespisningen, noe foreningen gjorde den 24. november 1944. Ragna Løkke skriver at hun og resten av sanitetsforeningen var lettet over beskjeden da «Alle var mer eller mindre utslitt.»¹⁹⁵ I tillegg hadde Løkke og andre i foreningen pådratt seg en kraftig influensa. Elstad mener beslutningen om å legge ned bespisningen var av politisk karakter, og legger til grunn det at Mosjøen Sanitetsforening mer eller mindre hadde operert uavhengig fra Svenskehjelpen da de for det meste hadde brukt av lageret med matvarer som var ment til skolebespisningen, samt fått litt fra Næringsdepartementet.¹⁹⁶ Mosjøen Sanitetsforening fikk en kontrabeskjed fra Donatorrepresentasjonen bare fem dager etter at arbeidet hadde blitt lagt ned, om at arbeidet kunne gjenopptas om de var villige. Det ble holdt

¹⁹¹ Hansen, *Avskrift av Rapport*, 9. Hauan, *Evakueringen av Finnmark*, 7.

¹⁹² Elstad, *Tvangsevakueringa*, 418-426.

¹⁹³ Grimnes, *Hjemmefrontens Ledelse*, 388.

¹⁹⁴ Grimnes, *Hjemmefrontens Ledelse*, 389.

¹⁹⁵ Brev fra Ragna Løkke til Nordland Fylkesmuseum, 12.3.1964. 11.

¹⁹⁶ Elstad, *Tvangsevakueringa*, 452.

et møte i foreningen, og styremedlemmene som var til stede kom frem til at de ikke maktet å ta opp arbeidet igjen. Bispisingen hadde allerede blitt overtatt av Mosjøen kommune og sanitetsforeningen hadde ikke nok varer til å fortsette.¹⁹⁷

Resultatet i Mosjøen virker som at det ble kaos. Mosjøen kommune og Evakueringskommandoen hadde ikke nok folk til å drive alt på egen hånd. I *Helgeland Folkeblad* den 25. november 1944 blir det utstedt en appell hvor det skrives:

*De av byens damer som hittil har hatt arbeidet med serveringen (...) er no helt utkjørt etter en måneds intenst arbeid og må ha avløsning. Forpleiningsnemnda retter derfor med dette en inntrengende oppfordring til alle de damer som ikke som ikke har vært med i arbeidet å melde seg (...). Men trenger all absolutt all den hjelp som kan skaffes (...). Betenk at det her gjelder hurtigst hjelp til nødlidende landsmenn. Ta forkle på og gå straks til Bedehuset!*¹⁹⁸

Vi det ikke hvor mange av kvinnene i Mosjøen som meldte seg til tjeneste, da ingen av rapportene kan fortelle oss om dette, men det er helt klart at det var mangel på arbeidskraft fra kommunens side til å drive bispisingen. En kan jo stille spørsmål om hvorfor ikke Arbeidstjenesten kunne stille flere personer til tjeneste, i stedet for at byens innbyggere skulle bli nødt til å ta på seg byrden? Svaret ligger nok hos ordfører Halfdan Sundlo og kommunen som lovet Evakueringskommandant Arne Sunde og dermed også Riksutvalget for Evakueringen at kommunen skulle hjelpe til så langt det lot seg gjøre å gjennomføre bispisingen.¹⁹⁹

For de tvangsevakuerte kom endringen fra en forpleining og bispising drevet i all hovedsak av Mosjøen Sanitetsforening, til en drevet av kommunen og Arbeidstjenesten til uttrykk gjennom en mer kaotisk hverdag og tid i Mosjøen. En historie som Elstad trekker frem, er historien til Karl Hansen. Han og 200 andre tvangsevakuerte kom til Mosjøen til Tromsø og det var tomt for mat ombord i skipet, det eneste de hadde var noen poteter. Elstad skriver at de hadde fått beskjed fra noen, sannsynligvis transportføreren, at de skulle bli i Mosjøen noen dager før de skulle bli sendt videre, så de tok med seg de få eiendelene de hadde og gikk i land. En offiser fra Arbeidstjenesten møtte dem og ba dem ta bagasjen og seg

¹⁹⁷ Til NKS, Fru Martha Larsen Jahn, fra Ragna Løkke, Mosjøen, 29.11.1944. RA/PA-0379/D/Dd/L0190. NKS korrespondanse L-N.

¹⁹⁸ «Inntrengede appell til byens damer fra Forpleiningsnemnda for evakueringen.» i *Helgeland Folkeblad* 25.11.1944, redigert av Olaf Dyb. 2.

¹⁹⁹ Fra evakueringskommandanten Mosjøen, til general Frølich Hansen, Mosjøen, 4.12.1944. Mosjøen kommune. Vefsn kommunearkiv. Mosjøen kommune. Evakueringsnemnda. Serie: 410 - Medlemsprotokoller. AIN/K-18020.805/410 - 0005.

selv tilbake på skipet og holde seg i ro der. De skulle, ifølge offiseren, føres videre direkte til Trondheim via sjøveien. Situasjonen i Mosjøen var såpass ille at man ikke ønsket å ta flere tvangsevakuerte i land. Karl Hansen og resten ble så beordret av en tysk offiser om at alle evakuerte likevel skulle på land og innkvarteres i byen. På dette tidspunktet hadde ikke de tvangsevakuerte som kom med dette skipet fått mat eller drikke på et døgn. Gruppen inneholdt små barn. De ba derfor offiseren fra Arbeidstjenesten om å finne noe til dem, og det skulle han. Det tok to timer til før de kom seg til oppholdsstedet sitt, og resten av dagen gikk uten at Arbeidstjenesten eller tyskerne skaffet dem mat. Dagen etter kom det en bil med mat til dem, de fikk en halv liter suppe og tre brødsiver hver.²⁰⁰

Historien til Karl Hansen illustrerer hvor uryddig og kaotisk arbeidet ble etter Hjemmefronten fikk Donatorkomiteen til å mer eller mindre tvinge bespisingsskomiteene til å legge ned arbeidet sitt. De norske arbeidstjeneste mennene hadde åpenbart ikke god kommunikasjon med de tyske offiserene i byen. Det må ha vært store problemer med matforsyning siden det tok et helt døgn før de tvangsevakuerte fikk mat, og det virker heller ikke som om kommunens appell i *Helgeland Folkeblad* var til stor hjelp. Arbeidet kollapset heldigvis ikke slik som Hjemmefronten ville, men det ble skadet.

Kapitteloppsummering

I dette kapitlet har vi sett på hvordan de frivillige humanitære organisasjonene arbeidet og var organisert under tvangsevakueringen i Mosjøen. Mosjøen Sanitetsforening sto for det meste av bespising- og forpleiningsarbeidet sammen med Arbeidstjenesten. Arbeidet sanitetsforeningen gjorde varte i litt over en måned, men var høyst sannsynlig årsaken til at arbeidet i Mosjøen i det hele tatt gikk såpass godt som det gikk. Sannsynligheten er høy for at NS-myndighetene hadde gjennomført arbeidet med eller uten sanitetsforeningen, men som vi så illustrert av Karl Hansens historie var arbeidet mer eller mindre haltende uten dem.

Røde Kors og deres frivillige sykepleiere ytte et stort arbeid på den helsemessige siden gjennom vaksinasjon, avlusing og generell helsehjelp. Sykepleierne var også med på en del av transportene med de tvangsevakuerte, slik at de fikk den hjelpen de trengte på skipene og på togene før det var for sent. Sykepleiernes arbeid var nok en stor del av det som hindret difteri, dysenteri og tyfus i å spre seg og nå en epidemisk skala under tvangsevakueringen. Vi har også sett hvordan sykepleierne ble en del av en dragkamp mellom medisinaldirektørens

²⁰⁰ Elstad, *Tvangsevakueringa*, 437-438.

utsending dr. Stang Wolf og tillitsmannen for Røde Kors ambulansen i Mosjøen Viggo Heirung. Dragkampen endte opp med at sykepleierne måtte settes inn der dr. Stang Wolf mente de trengtes mest, til tross for at Heirung argumenterte for at dette kom til å sette livene deres i fare.

Svensk Donatorkomite, representert gjennom Donatorrepresentasjonen, var en viktig aktør. Donatorkomiteen var aldri fysisk til stede i Mosjøen, men ytelsene de gjorde med mat, klær, ting som trengtes til blant annet spedbarn var høyst nødvendig. Selv om Sanitetsforeningen for det meste opererte med varer fra sitt eget lager og det de fikk gjennom Nasjonalhjelpen, så vi hvor mektig Donatorkomiteen egentlig var da de ba sanitetsforeningen om å legge ned bespisningen.

Hjemmefronten, spesifikt den sivile ledelsen i Stockholm, viser seg å ligge bak avslutningen av den frivillige bespisningen i Mosjøen. Gjennom press mot Donatorkomiteen og paroler som gjorde alle de frivillige som samarbeidet med det offisielle hjelpearbeidet til medskyldige i tvangsevakueringen, ble effektiviteten i arbeidet svekket. Tvangsevakuerte fortsatte å komme gjennom Mosjøen etter at sanitetsforeningen la ned bespisningen og tyske soldater fortsatte sørover til kontinentet, men de tvangsevakuerte fikk det verre enn de allerede hadde det. Årsaken til den sivile ledelsens avgjørelse lå i at de følte de måtte gjøre noe for å ikke virke svake, samtidig som de fra starten av tvangsevakueringen betraktet det hele som en ren militær operasjon.

Kapittel 4: Evakueringsnemnda, NS-myndighetenes apparat i hjelpearbeidet

Innledning

I dette kapitlet skal jeg ta for meg den statlige delen av evakueringsapparatet i Mosjøen. Dette bestod av en evakueringskommando med stab og personell fra Arbeidstjenesten. Gjennom kapitlet skal jeg ta for meg evakueringskommandoens oppbygging og struktur, deres arbeidsoppgaver, forholdet mellom evakueringskommandoen og Mosjøen Sanitetsforening og Røde Kors, samt ulike problemer som oppsto under arbeidet med tvangsevakueringen. Jeg skal redegjøre for de ulike innkvarteringslokalene evakueringskommandoen rekvirerte, både de som lå i Mosjøen og i Vefsn kommune. Jeg skal også gå dypere inn i et individ som ble diskutert tidligere under delkapitlet om Røde Kors, dr. Stang Wolf. Wolf er interessant med tanke på at han var Medisinaldirektørens representant i Nord-Norge og hadde derfor myndigheten og fullmaktene til å drive helsearbeidet på den måten han så best når det kom til de tvangsevakuerte.

Ulike begreper

I kildene finner vi ulike begreper for å beskrive evakueringsapparatet. Det er spesielt tre som går igjen: evakueringsnemnda, evakueringskommandoen og evakueringssentralen.

Evakueringsnemnda virker å ha vært et fellesbegrep for både evakueringskommandoen og evakueringssentralen da alle kildene fra kommandoen og sentralen faller inn under evakueringsnemndas arkivmateriale i Mosjøen.

Evakueringskommandoen er spesifikt evakueringskommandanten og hans stab. Dette var de som satt øverst i systemet og som delegerte og forvaltet arbeidet til andre individer, enten det var snakk om folk fra Arbeidstjenesten eller folk fra de humanitære organisasjonene.

Evakueringssentralen virker å ha vært den delen av evakueringsapparatet som folk flest kunne ta kontakt med for å få informasjon om tvangsevakueringen. Folkene i evakueringssentralen sendte rapporter og oppgaver til evakueringskommandanten som igjen samlet sammen rapportene og sendte dem til sjefen for Arbeidstjenesten General Carl Frølich Hansen.

Evakueringskommandoens oppbygning og struktur

Da tvangsevakueringen ble et faktum og menneskene ble flyttet videre sørover, ble det utnevnt evakueringsnemnder i alle kommuner som kunne komme til å bli berørt. Mosjøen og Vefsn kommune var intet unntak fra regelen, og spesielt evakueringsnemnden i Mosjøen kommune fikk mye å holde på med. Nemnda var et organ utviklet fra Arbeidstjenesten, og de skulle derfor samarbeide og ha oversikt over alle som reiste gjennom byen sammen med resten av arbeidstjeneste folket som befant seg i byen. De skulle føre protokoller og ordne transportlister, rapporter skulle skrives til både evakueringskommandanten og til Riksutvalget for Evakueringen i Oslo.

Arbeidstjenesten, som alle mennene i evakueringskommandoen opprinnelig var fra, var en NS-organisasjon som originalt hadde vært kjent som Administrasjonsrådets frivillige arbeidstjeneste, opprettet 10. juni 1940. Da riksrådsforhandlingene mislyktes ble regjeringen erstattet av Terboven med konstituerte statsråder hvor de fleste hadde en tilknytning til NS. Samtidig ble den frivillige arbeidstjenesten omgjort til NSs Arbeidstjeneste og ble gjort obligatorisk for alle menn i vernepliktig alder.²⁰¹ Mannskapet i Arbeidstjenesten skulle primært sett brukes til fysisk arbeid, som for eksempel jordbruk, skogsarbeid og veibygging, samt bygging av jernbanen som var særlig viktig nordpå. På grunn av nazifiseringen av Arbeidstjenesten ble organisasjonen militarisert og fikk en kommandostruktur som ligner på det man finner i militære avdelinger. Årsaken til militariseringen av organisasjonen er spekulert i at man forberedte norske menn vernepliktig alder til å kunne bli sendt til fronten på tysk side.²⁰² Dette var Hjemmefronten i Stockholms oppfattelse, og en av årsakene til at Hjemmefronten var antagonistisk innrettet mot at nordmenn skulle hjelpe Arbeidstjenesten og nazistene under tvangsevakueringen, da særlig sykepleiere og annet sanitetspersonell. Hjemmefrontens posisjon og dens innflytelse og påvirkning på hjelpearbeidet i Mosjøen har blitt diskutert tidligere, og jeg ønsker derfor ikke å bruke mer tid på det her.

I Mosjøen var det brigadefører Arne Sunde som ble utnevnt til Evakueringskommandant. I rapportene som ble skrevet til ham fra arbeidsfylkingen i Nordland kommer det ikke frem hvor han hadde vært eller hva han hadde gjort i forkant av tvangsevakueringen. Men han fikk store fullmakter fra Riksutvalget for Evakueringen og en egen stab for å organisere arbeidet. Staben bestod av Sunde som sjef, en stabssjef, skriver,

²⁰¹ Jan Egil Hansen, *Stripete poteter og grumsete grøfter - En funksjonsanalytisk studie av den norske Arbeidstjenesten i perioden 1940-1945*, Masteroppgave ved Institutt for religion, filosofi og historie, (Universitetet i Agder, 2011), 26.

²⁰² Hansen, *Stripete poteter og grumsete grøfter*, 29. Grimnes, *Norge under andre verdenskrig*, 440.

transportsjef med assistent, fire forvaltere, fire transportførere, tre øvrige transportbefal og 12 jernbanevakter.²⁰³ Vi skal først ta for oss fullmakten Arne Sunde hadde og hans tilnærming til oppgaven som vi har sett deler av i tidligere deler av oppgaven.

Mosjøens evakueringsnemnd hadde følgende oppgave sendt fra Riksutvalget for Evakueringen:

(...) registrere flyktningene, dele dem i grupper for videretransport, foreta den første utsortering av syke m.v. som ikke straks kan sendes videre, være behjelpelig med registrering og ordning av forlegning i selve Mosjøen, rekvirering av videre jernbanetransporter, ordne med magasinering av forpleining og brensel, fordeling av sanitetstjeneste, rekvisisjon av sanitetsmateriell²⁰⁴(...).

I tillegg til sine oppgaver i Mosjøen hadde evakueringskommandant Arne Sunde også ansvar for evakueringskontorene i Narvik og Harstad.²⁰⁵ Som vi kan se var det ganske omfattende arbeidsoppgaver som staben skulle gjennomføre med tanke på antall tvangsevakuerte som kom i land i Mosjøen satt opp mot antall ansatte i staben. 13. november 1944 er det sendt korrespondanse til fylkingsfører Ramberg i Trondheim hvor det skrives at:

Det har vist seg at Evakueringssentralen i Mosjøen etterhvert er blitt så overbelastet at det blir umulig å bistå fylkingsføreren med opplysninger om transportene etterhvert som disse blir avviklet.²⁰⁶

Arbeidet i Mosjøen virker å ha vært hektisk og uoversiktlig. Derfor er det nok høyst sannsynlig at staben hentet inn hjelp fra befolkningen og de nærliggende leirene som Arbeidstjenesten hadde i regionen. Det var tre av disse, men ingen av dem lå i selve Mosjøen, men var heller spredt rundt på Helgeland. Vi kan lese i en P.M. om Arbeidstjenestens innsats ved evakuering av Nord-Norge at det var ønskelig at stabssjefen skulle danne bindeledd mellom sin stab og Arbeidsdistrikt 5 som omfattet Sør-Trøndelag, Nord-Trøndelag og

²⁰³ Liste over evakueringsstaben i Mosjøen. Usignert, udatert. Hjemmefrontens historieinstitutt, arkivet etter HHI. Eske 12.

²⁰⁴ Riksutvalget for Evakuering, Oslo, 20.10.1944: Fullmakt. Hjemmefrontens historieinstitutt, arkivet etter HHI. Eske 13.

²⁰⁵ Usignert rapport om evakueringsarbeidet i Narvik og Mosjøen, 10.12.1944. Hjemmefrontens historieinstitutt arkivet etter HHI. Eske 12.

²⁰⁶ Brev om situasjonen i Mosjøen angående transportlister og informasjon, til Fylkingsfører Ramberg A.D.5. Trondheim, fra Evakueringssentralen, Mosjøen, 13.11.1944. Usignert. Vefsn kommunearkiv. Mosjøen kommune. Evakueringsnemnda. Serie: 410 - Medlemsprotokoller. AIN/K-18020.805/410 - 0005.

Nordland fylke.²⁰⁷ Bindeleddet skulle primært sett dreie seg om å anskaffe mer personell, sengetøy, sanitetsmateriell, verktøy o.l.

Fullmaktene som Sunde fikk tilsendt fra Riksutvalget for Evakueringen var som sagt store og de gav ham autoritet til å sette i gang tiltak og gjennomføre alt han så nødvendig for å få tvangsevakueringen til å gå godt for seg. Man kan for eksempel lese i fullmakten, sendt den 20. oktober 1944:

Brigadefører Arne Sunde befullmektiges herved til på vegne av Riksutvalget for Evakuering som evakueringkommandant i Mosjøen å iverksette de tiltak av enhver art han finner fornødent for å gjennomføre den virksomhet som står i forbindelse med evakueringen via Mosjøen. Alle institusjoner innen det område som kommandanten finner fornødent å trekke inn under reguleringssonen skal følge kommandantens anvisninger.²⁰⁸ (...)

Ut fra denne fullmakten kan man argumentere for at Sunde fikk en form for diktatorisk makt i Mosjøen fra Riksutvalget for Evakueringen. Fullmaktene skal ha blitt ytterligere utvidet etter at Rikskommissær Joseph Terboven selv skal ha kommet til Mosjøen for å inspisere hvordan arbeidet gikk for seg. Ingen av kildene sier noe om spesifikt hvilken dato Terboven kom til Mosjøen, men det skjedde i løpet av Roal Ekholts tid som tillitsmann for Røde Kors ambulansen i Mosjøen, da besøket nevnes i et brev han skrev til Røde Kors formann Jens Meinich den 19. november 1944.²⁰⁹ I brevet skriver han:

Terboven var her på inspeksjon og efter sigende var han meget fornøiet og øket i grad evakueringskommandoens fullmakter - det blir muligens tilslutt umulig å arbeide på siden av disse høie herrer.²¹⁰

Besøket blir også nevnt i Ragna Løkkes brev til Nordland Fylkesmuseum. En rapport til Hjemmefronten i Stockholm kan også fortelle oss om Terbovens besøk, hvor evakueringskommandoen skal ha vist frem hvor godt arbeidet ble gjennomført og hvor godt Arbeidstjenesten tok vare på de tvangsevakuerte. Terboven skal ha blitt såpass imponert og

²⁰⁷ P.M. om A.T.s innsats ved evakuering av Nord-Norge. Udatert, usignert. NHM: Hjemmefrontens historieinstitutt, eske 13.

²⁰⁸ Riksutvalget for Evakuering, Oslo, 20.10.1944: Fullmakt til brigadefører Arne Sunde. NHM: Hjemmefrontledelsens korrespondanse. Div. Saker til HL 13. Signert medlem av Riksutvalget, udatert.

²⁰⁹ Brev til Røde Kors formann Jens Meinich, fra Sekretær Roal Ekholt, Mosjøen 19.11.1944. RA/PA-0250/F/Fb/Fba/L0088/0014.

²¹⁰ Ibidem.

gitt evakueringskommandoen mange rosende ord og lovet staben brennevin og tobakk før han reiste igjen.²¹¹ Besøket må ha hatt stor betydning for å ha blitt tatt med som en viktig hendelse i flere av rapportene, og bare en av dem nevner utvidede fullmakter. Fullmaktene til evakueringskommandant Sunde var med andre ord store og ble senere utvidet av Terboven. Kildene sier ikke noe om på hvilken måte disse fullmaktene ble utvidet da de utvidede fullmaktene kanskje ble gitt muntlig der og da. Det vi kan si er at de nye fullmaktene må ha vært såpass store at Ekholt var usikker på om et samarbeid mellom Røde Kors og evakueringskommandoen kom til å kunne fortsette slik det hadde frem til da.

Evakueringskommandant Sundes fullmakter gav han uansett mulighet til å kunne sette i gang hvilke som helst tiltak, hente inn hvilke som helst institusjoner som befant seg i Mosjøen, og institusjonene som ble hentet inn til arbeidet hadde egentlig ikke noe annet valg enn å følge hans ordre. I teorien kunne Sunde overstyre kommunen og ordføreren om han så seg nødt til dette. Men som vi har sett med de frivillige organisasjonene kan det virke som om Sunde forstod at for at arbeidet skulle gå på en ordentlig måte var han nødt til å la dem i alle fall få lov til å diskutere saker innad i organisasjonen og komme til sine egne konklusjoner før han tok i bruk fullmakten sin. Ordføreren var også en NS-mann, så Sunde lot kanskje være å kommandere ordføreren rundt på bakgrunn av dette. Kildene forteller oss også at ordføreren var tilbøyelig og lett å jobbe med.²¹² Da evakueringsarbeidet ble nedskalert og etter hvert avsluttet i desember 1944 ble evakueringskommandoen oppløst og ansvaret for de få tvangsevakuerte som av ulike grunner enda ikke hadde kommet sørover ble overført til kommunen. I rapport nummer 12 til sjefen for evakueringskommandoene general Carl Frølich Hansen, overhodet for Arbeidstjenesten, kan man lese at ordfører Halfdan Sundlo:

*(...) har lovet fortsatt støtte og hjelp fra byen om evakueringsstrømmen skulle bli for stor. Når evakueringskommandanten forlater Mosjøen har videre herr ordføreren sagt seg villig til å ordne de saker som ligger utenfor den rent tekniske ledelse av evakueringsarbeidet, herunder samarbeidet med de tyske og norske myndigheter utenfor evakueringsapparatet.*²¹³

²¹¹ Usignert rapport om evakueringsarbeidet i Narvik og Mosjøen, 10.12.1944. Hjemmefrontens historeinstitutt arkivet etter HHI. Eske 12.

²¹² Fra evakueringskommandanten Mosjøen, til general Frølich Hansen, Mosjøen, 4.12.1944. Vefsn kommunearkiv. Mosjøen kommune. Evakueringsnemnda. Serie: 410 - Medlemsprotokoller. AIN/K-18020.805/410 - 0005.

²¹³ Rapport nr. 12 til general Frølich Hansen, fra evakueringskommandanten, Mosjøen 4.12.1944. Vefsn kommunearkiv. Mosjøen kommune. Evakueringsnemnda. Serie: 410 - Medlemsprotokoller. AIN/K-18020.805/410 - 0005.

Evakueringskommandant Sundes mer diplomatiske tilnærming til sine samarbeidspartnere ble ikke videreført til de tvangsevakuerte om man skal stole på en usignert rapport om evakueringsarbeidet i Narvik og Mosjøen, funnet på Hjemmefrontmuseet, hvor rapportens forfatter mente Arbeidstjenesten og evakueringskommandoen oppførte seg som om de tvangsevakuerte var krigsfanger og ikke folk man skulle ta vare på.²¹⁴ Rapporten forsøker å vise dette frem gjennom at Sunde lekte «krig» ved å bli kalt kommandant og at kontoret hans ble kalt «evakueringskommandoen». Forfatteren av rapporten mener dette også kommer frem gjennom det faktum av at Sunde har en stab med en egen stabssjef.²¹⁵ Jeg vil påstå at rapporten ønsker å legge frem arbeidet fra Arbeidstjenestens side på verst mulige måte, noe som kanskje ikke er helt utenkelig med tanke på at det mest sannsynlig er en rapport til Hjemmefronten i Stockholm. Forfatteren har dog et poeng ettersom at det skrives:

Med brask og bram troppet disse offiserer opp i forlegningslokale både i kirken og bedehuset samt skolen, med full uniform med snorer og merker, ridestøvler og fullt utstyr når det skulde siges noe til de evakuerte.²¹⁶

Rapporten argumenterer med at dette kan ha virket skremmende for finnmarkingene som ikke var vant til Arbeidstjenestens folk og kanskje ikke trodde at dette var funksjonærer, men heller soldater som var sendt til dem med beskjeder eller ordre. Rapportens forfatter legger også vekt på tonen som brigadefører Sunde og hans folk brukte ovenfor de tvangsevakuerte og beskriver den som at det var «(...) ingen tvil at disse var gitt all makt i Himmelen og på jorden.»²¹⁷ Det rapporten glemmer på dette tidspunktet er at folket i Finnmark var veldig vant til å se uniformerte individer ettersom de tyske soldatene var en del av deres hverdag. Jeg tør påstå at det var nok mer forvirringen og uvissheten blant de tvangsevakuerte og deres situasjon som gjorde dem enten redde eller engstelige, ikke det at det kom noen uniformerte menn inn i forlegningslokalene. Det kommer i tillegg frem i flere historier at de tvangsevakuerte var hardføre og hadde godt humør. Men at Sunde og hans menn kanskje følte på en viss form for makt gitt av sine posisjoner, og at de ville demonstrere denne makten skal man ikke benekte helt uten videre da det ikke kommer frem i noen av

²¹⁴ Usignert rapport om evakueringsarbeidet i Narvik og Mosjøen, 10.12.1944. NHM: Hjemmefrontledelsens korrespondanse. Div. Saker til HL 13.

²¹⁵ Ibidem.

²¹⁶ Ibidem.

²¹⁷ Ibidem.

kildene bevis som motstrider dette. Vi vet også at mange av de norske offiserene som sto uten arbeid etter Norges kapitulasjon, søkte seg til Arbeidstjenesten da de så at de kunne få brukt utdannelsen og det de hadde lært i hæren.²¹⁸

I tillegg til de overnevnte oppgavene skulle evakueringsnemnda, eller evakueringssentralen alt etter som hvilken rapport du leser, sørge for å opprette et opplysningskontor slik at man kunne besvare alle muntlige henvendelser om de evakuerende. Dette opplysningskontoret var en del av registreringsekspedisjonen. Registreringsekspedisjonen og opplysningskontoret skulle gi beskjed til de tvangsevakuerte om når de hadde avreise videre og hvem som skulle på hvilken transport. De skulle holde kontroll med hvor mange som reiste med hver transport og føre dette inn i en transportliste. Registreringsekspedisjonen hadde også ansvaret for hvilken båt de ulike hadde ankommet med, og de skulle anviser nyankomne tvangsevakuerte i Mosjøen til hvilket sted de skulle innkvarteres.²¹⁹ Han som ledet dette arbeidet var Jens Follevaag, tidligere transportfører under Arne Sunde. Ifølge ordren for arbeidsordningen hadde han også fem andre personer fra Arbeidstjenesten under seg til å hjelpe til med oppgavene.²²⁰

Staben hadde også ansvar for at den lille bagasjen de tvangsevakuerte hadde klart og fått med seg nordfra ble forsvarlig merket slik at den kom frem til rett sted. Helst skulle bagasjen følge eierne på reisen. Arbeidstjenestens folk ved evakueringsnemnden skulle rekvirere godsvogner ved kaia og sørge for at disse ble markert med «Evakueringsgods» med angivelse om navnet på skipet godset stammet fra og dato for skipets ankomst. De hadde dermed også ansvar for at lastingen av togene gikk ordentlig for seg. Rekvirering av jernbanetransportene, å sørge for alle avmeldinger om transportene og å føre opp dato, klokkeslett, antall tvangsevakuerte og når skipene ble avlosset falt under transportsjefens ansvarsfelt.²²¹ Transportsjefen i Mosjøen het Johan Martinsen og var sveitfører i Arbeidstjenesten.²²² Til å ordne for alt dette hadde han en assistent, Kåre Hansen, og fire forvaltere.

Staben hadde også ansvar for å sørge for at det var ordnet tilstrekkelig med personale som skulle følge de tvangsevakuerte. Dette personale var som oftest i form av transportførere og sykepleiere som kunne ta seg av de syke og gamle på turen. Transportførere var en stilling

²¹⁸ Hansen, *Stripete poteter og grumsete grøfter*, 29.

²¹⁹ Orde for arbeidsordningen ved sentralen. Mosjøen, signert C. How, udatert. Vefsn kommunearkiv. Mosjøen kommune. Evakueringsnemnda. 410 - 005. AIN/K-18020.805/410 - 0005.

²²⁰ Ibidem.

²²¹ Ibidem.

²²² Norges Arbeidstjeneste, Evakueringsstab, Mosjøen. Udatert, usignert. NHM: Hjemmefrontens historieinstitutt, eske 13.

som hadde blitt presset gjennom av Olav Hauan, transportsjefen i Trondheim.²²³

Transportføreren skulle sørge for at alt gikk bra for seg og at de tvangsevakuerte skulle ha det så godt som mulig. Til dette fikk transportførerene hjelp fra Røde Kors-søstrene som var stasjonert i byen. I Mosjøen hadde man som nevnt fire slike transportførere som reiste med togene sørover til Trondheim. At Hauan skapte denne stillingen kommer nok sannsynligvis ut fra et ønske om å yte best mulig for de tvangsevakuerte, men kanskje også på grunn av rapporter han sannsynligvis hadde lest om forholdene på Adolf Binder og Karl Arp. Han forteller også hvordan han ønsket at skipene skulle gå hele veien ned til Trondheim, slik at de tvangsevakuerte slapp den lange togreisen på 18 timer fra Mosjøen til Trondheim da de ofte ble plassert i de samme godsvognene som fraktet bagasjen deres.

Det var dermed evakueringsnemnda og staben som var knyttet til den sin oppgave å få tvangsevakueringen til å gå rundt, rent logistikkmessig. Arbeidstjenesten skulle dermed ta seg av driften av mottaket, mens det var de humanitære organisasjonene i byen som skulle sørge for at de tvangsevakuerte hadde mat og ble helsemessig ivaretatt. I Mosjøens tilfelle var dette som vi har sett Mosjøen Sanitetsforening og Røde Kors.

Samarbeidet mellom Mosjøen Sanitetsforening og Evakueringsnemnda

Hvordan var egentlig samarbeidet mellom Mosjøen Sanitetsforening og evakueringsnemnda? Mens Arbeidstjenesten meldte om gode forhold og et knirkefritt samarbeid, kan man lese i et brev fra Ragna Løkke til Fru Jahn at det var langt fra sannheten. Arbeidstjenesten hadde lovet å holde sanitetsforeningen oppdatert på antall registrerte, når skipene skulle komme og når transportene skulle dra videre, men hun må beklage at hun ikke har kunnet holde Fru Jahn oppdatert.²²⁴ Løkke har bare mottatt oppgavene som er vedlagt i brevet og ved en nærmere undersøkelse jeg har gjort i arkivene til Vefsn kommune er tallene alt for lave i forhold til hva Arbeidstjenesten faktisk hadde registrert. I en oppgave som skal ha blitt sendt til Løkke som skal ha tatt for seg antall tvangsevakuerte til og med 24. november 1944 er det originalt skrevet «2861» som har passert Mosjøen hvorav 1030 var menn, 1150 kvinner og 673 barn under 12 år. I etterkant har disse tallene blitt streket over og

²²³ Rapport av Olav Hauan, Evakueringen av Finnmark 1944/1945, Erfaringsrapport. s. 11.

²²⁴ Til NKS, fru Martha Larsen Jahn, fra Ragna Løkke, Mosjøen s.f., 29.10.1944. RA/PA-0379/D/Dd/L0190. NKS korrespondanse L-N.

oppdatert til å totalt vise til 6858 tvangsevakuerte personer, hvorav 2470 var menn, 2569 kvinner og 1819 barn under 12 år.²²⁵

Når disse tallene har blitt oppdatert er ikke mulig å bedømme bare utfra å se på oppgaven, men man kan jo tenke seg til at det ble oppdatert i etterkant. Tallene kan også ha blitt oppdatert av en ved evakueringsentralen som hadde sett over tallene før oppgaven ble sendt. Det kan jo tenkes at evakueringsnemnda enkelt og greit lå litt etter i å oppdatere sanitetsforeningen på grunn av trykket som strømmen av tvangsevakuerte la på apparatet i Mosjøen. Det kan også være at det var snakk om en form for hierarki, at evakueringsmyndighetene mente at man ikke trengte å holde sanitetsforeningen godt informert så lenge de møtte opp i tide og hadde med seg maten de trengte.

Fra kildene er det ingenting som tilsier at evakueringsnemnda har forsøkt å ta kontroll over eller beordre sanitetsforeningen utover det som allerede hadde blitt avtalt mellom Næringsdepartementet som Riksutvalget for Evakueringen lå under, og Norske Kvinners Sanitetsforening. Det er ingenting i brevene mellom Ragna Løkke og Martha Larsen Jahn som tilsier at foreningen ble detaljstyrt av evakueringsnemnda. Heller ikke i brevet Løkke skrev til Nordland fylkesmuseum på 60-tallet er det nevnt noen form for styring fra evakueringsnemndas side. Dette betyr selvfølgelig ikke at dette ikke kan ha forekommet, men at det kanskje ikke ble sett på som nevneverdig da man var i den situasjonen som man var. Årsaken til dette kan nok være litt det samme som årsaker drøftet ovenfor; evakueringsnemnda hadde mer enn nok med å registrere og arrangere videre transport for de tvangsevakuerte og lot kanskje sanitetsforeningen få lov til å styre sitt eget skip.

Da sanitetsforeningen besluttet å legge ned forpleiningen på bakgrunn av Svensk Donatorkomiteens avgjørelse om å slutte å gi donasjoner til arbeidet, ble Ragna Løkke og foreningen berømmet for sitt arbeid av både ordfører Halfdan Sundlo og evakueringskommandant Arne Sunde.

Samarbeidet mellom evakueringsnemnda og Røde Kors

Når det kommer til Røde Kors og evakueringsnemnda er samarbeidet preget av diskusjonene mellom den første representanten for Røde Kors, Viggo Heirung, og Dr. Stang Wolf, medisinaldirektørens utsending. Diskusjonene mellom disse har allerede blitt drøftet

²²⁵ Oppgave til Ragna Løkke fra Evakueringsentralen, Mosjøen, 29. november 1944, signert J. Follevaag. Vefsn kommunearkiv. Mosjøen kommune. Evakueringsnemnda. Serie: 410 - Medlemsprotokoller. AIN/K-18020.805/410 - 0005.

tidligere i oppgaven under delen om Røde Kors. Hvem skulle ha det endelige ordet når det gjaldt Røde Kors-søstrene og andre sykepleiere som ble sendt nordover? Som representant for Medisinaldirektør Thorleif Dahm Østrem hadde dr. Sverre Stang Wolf fullmakt til å beordre alt av helsepersonell som befant seg i hans virkeområde. Det vil si hele Nord-Norge om han skulle ønske det. Roal Ekholt, Røde Kors sekretæren som overtok som sjef for Røde Kors ambulansen i Mosjøen etter Viggo Heirung, skriver ikke noe om uenigheter med dr. Stang Wolf i sine rapporter til formannen av Røde Kors Jens Meinich. Derfor vil jeg påstå at alle skavanker og uenigheter mellom Røde Kors og dr. Stang Wolf ble utarbeidet da Heirung var sjef. Som vi så i delen om Røde Kors fikk Heirung etter hvert beskjed om at Røde Kors-søstrene måtte settes inn der det var mest bruk for dem, til tross for at det var fare for liv og helse om de ble satt inn til å følge skipene. Det virker derfor ut fra rapportene til Ekholt at avgjørelsen ble standard prosedyre for hvordan Røde Kors-søstrene skulle operere.

En forskjell det kan være verdt å merke seg hvordan forholdet til evakueringsnemnda synes å være annerledes fra Mosjøen Sanitetsforening, er at Røde Kors mottok ordre og oppgaver fra evakueringsnemnda. Sanitetsforeningen virker å ha hatt sitt ansvarsområde som de fikk styre over relativt fritt slik de ønsket.

Medisinaldirektørens utsending og samene

Dr. Sverre Stang Wolf kom til Mosjøen som utsending fra medisinaldirektør Thorleif Dahm Østrem i Oslo. Stang Wolf var opprinnelig distriktslege i Hedmark, men ble sendt nordover for å være Østrens stedfortreder og lede helsearbeidet i Nord-Norge under tvangsevakueringen.

Det som er interessant med dr. Stang Wolf er hvor forankret han var i den nazistiske raseideologier i arbeidet sitt. I et uoffisielt brev til medisinaldirektøren skriver han:

Disiplin mangler vi nordmenn i høyeste grad, alle får da til evidenc oppleve her. Skal vi forresten si nordmenn? Jo, jo - de bor innenfor landets grenser, så da høver navnet, men omtrent alle som har passert er «half-cast». (...) Det er ikke germanere, (...) og skal vi få denne innblandingen inn også sydpå, så kan vi straks vinke farvell til den renrasede, høyreiste nordmann.²²⁶

²²⁶ Til medisinaldirektør Thorleif Dahm Østrem, fra kommunelege Sverre Stang Wolf, 15.11.1944. Hjemmefrontens historieinstitutt arkivet etter HHI. Eske 12.

Menneskene dr. Stang Wolf beskriver her er i all hovedsak samene, kvenene og de som da har samiske aner i familien. Rasisme og forskjellsbehandling mot samene hører vi om i andre sammenhenger også, hvor familien Zacharias ble møtt på kaia i Mosjøen av en sivil, norsk politimann som ropte «Sivile til høyre, samer til venstre!». ²²⁷ Rasismen henger tett sammen med den nazistiske ideologien, og i Norge kom den til uttrykk slik at fjellsamene, de som drev med reindrift ble sett på som en renrasert etnisitet, mens sjøsamene som drev primært med fiske var å se på som skitne. Jonas Lie skrev en rapport i oktober-november 1944 hvor han definerer synet på sjøsamene slik:

En totalt degenerert blandingsbefolkning som er vant til å klare seg vinteren over uten nevneverdig forbindelse med folk, og som stort sett hverken fysisk eller psykisk har noen befolknings- eller arbeidsverdi. ²²⁸

Fra nazistenes side var det i tillegg planlagt å lage et reservat på Finnmarksvidda for fjellsamene hvor de kunne leve adskilt fra resten og holde på sin etnisitet. Fjellsamene ble sett på som en kuriositet i Tyskland. I brevet skiller ikke Stang Wolf på sjøsame og fjellsame, så det kan være at han ikke så noen grunn til å skille disse fra hverandre.

Dr. Stang Wolf beskriver også det han kaller «arbeidsudyktige mennesker», og de som faller inn under denne kategorien er:

Gamle, vanføre, blinde, sengeliggende debile, sengeliggende syke, lamme, gipsede, idioter, sinnssyke, nervøst nedbrudte og så den hærskere av folk som ikke alle skal regnes hertil, som bare tenker på en ting, sig selv, (...) som gir opp for et lite knip i magen eller et tak i ryggen. ²²⁹

Dr. Stang Wolf var med andre ord det han selv kaller for en «sosialhygieniker», og skriver til medisinaldirektøren at det er ideer man må ta ut av studiesirkelene i NS og sette ideen ut i livet for å redde den germanske nordmannen. ²³⁰ Han virker også misfornøyd med

²²⁷ Petterson, *Fortiet Fortid*, 289.

²²⁸ Ibidem.

²²⁹ Til medisinaldirektør Thorleif Dahm Østrem, fra kommunelege Sverre Stang Wolf, 15.11.1944.

Hjemmefrontens historieinstitutt arkivet etter HHI. Eske 12.

²³⁰ Ibidem.

arbeidsoppgavene sine da han klager over at han like gjerne kunne hatt titler som «lossearbeider», «likbærer», «bybud» etc.²³¹

Å ha en mann som så på de tvangsevakuerte som mer eller mindre bortkastede mennesker som øverste autoritet på det som angikk helsearbeidet, må ha vært vanskelig å jobbe rundt og samarbeide med. Et av problemene har jeg allerede redegjort for da jeg drøftet Røde Kors sitt arbeid i Mosjøen, med diskusjoner rundt hvor sykesøstrene skulle brukes. Et annet tilfelle hvor Stang Wolf har vært tilknyttet en situasjon mellom ulike aktører og de tvangsevakuerte var da en kvinne ble akutt syk over natten. Hun ble beordret til Sandnessjøen, men døde på kaia i Mosjøen før hun fikk kommet seg av sted. Det hører til historien at kvinnen det er snakk om var samisk, og at sønnene hennes gjennom sykepleierne på evakueringsmottaket hadde forsøkt å få tak i Stang Wolf tidligere da de merket at hun begynte å bli dårlig, men hadde fått beskjed om at han ikke hadde mulighet til å komme før morgenen hun døde.²³² Dødsårsaken var et blødende magesår, og sønnene har i ettertid ment at det var stresset og redselen som forårsaket magesåret.²³³

Om det faktisk var slik at Stang Wolf ikke hadde mulighet til å legge til side det han holdt på med for å se til kvinnen, eller om han mente at siden hun var same kom hun bak i køen, kan man ikke si noe sikkert om da det ikke står noe om det i kildene. Vi kan selvfølgelig heller ikke vite om Stang Wolf var klar over at kvinnen var samisk, men vi kan heller ikke vite om dette var en detalj som sykepleierne unnlot å fortelle ham. Men med hans ideologiske meninger og måten han beskrev samene i brevet til medisinaldirektør Østrem vil jeg påstå at rasisme ovenfor den samiske befolkningen var inne i bildet. Etter begravelsen satte Mosjøen Sanitetsforening i stand en liten servering utenfor kirken.²³⁴

Innkvarteringslokalene

Som vi har sett i delen om Mosjøen Sanitetsforening ble de første tvangsevakuerte som ankom Mosjøen registrert i Dolstad Kirke hvor de også skulle oppholde seg og få mat inntil de ble sendt videre. Kirken hadde plass til rundt 800 individer i køyesengene som Arbeidstjenesten hadde satt opp, men etter hvert som strømmen av tvangsevakuerte økte ble man nødt til å rekvirere flere og flere bygninger til å huse dem. Bedehuset i byen var kanskje

²³¹ Til medisinaldirektør Thorleif Dahm Østrem, fra kommunelege Sverre Stang Wolf, 15.11.1944. Hjemmefrontens historieinstitutt arkivet etter HHI. Eske 12.

²³² Petterson, *Fortiet Fortid*, 94. Elstad, *Tvangsevakueringa*, 395.

²³³ *Ibidem*.

²³⁴ Brev til Nordland Fylkesmuseum, fra Ragna Løkke, 12.3.1964, Mosjøen Sanitetsforenings Arkiv. 9.

det første som ble rekvirert i tillegg til kirken. Her nevner blant annet Ragna Løkke at flere kom for å få mat, men huset ble altså etter hvert også brukt til overnatting. Årsaken til at Bedehuset ble brukt som matmesse, var nok trolig at sanitetsforeningen allerede hadde benyttet seg av bygget tidligere da de drev skolebespisningen som ble avsluttet da foreningen fikk beskjed om at de skulle hjelpe de tvangsevakuerte.²³⁵ Bedehuset var også et sentralt møtested i byen da det ligger midt i sentrum ikke langt fra Sjøgata.

Både den norske og den tyske kinoen i byen ble tatt i bruk, i tillegg til Folkeskolen på Halsøy og Realskolen inne i byen.²³⁶ Om kinoene kan man lese at det ble vist filmer hele døgnet og de tvangsevakuerte måtte bruke kinostolene som senger. Etter hvert ble også private bedrifter nødt til å åpne dørene sine for de tvangsevakuerte, men om dette var på beordring fra evakueringskommandanten eller om det var snakk om frivillighet er ikke sikkert. Det som er sikkert er at det var evakueringsnemnda og deres folk som henviste til forlegning, så man kan tenke seg at det ble gjort avtaler mellom evakueringsnemnda og eierne av bedriftene. En av disse bedriftene lå i Bechsengården i Sjøgata. Navnet på bedriften er ikke skrevet ned på familieskjemaet, men skal ha vært et slakteri og et sted hvor man foredlet ulike kjøttvarer. Aunegården eller Aunebutikken var en annen bedrift som lå nærmere Fru Haugans Hotell øverst i Sjøgata. Dette skal ha vært en landhandel og ifølge familieskjemaene var det flere familier som ble innkvartert her. En rapport fra evakueringskommandanten til general Frølich Hansen skriver noe om skolelokaler i Bechsengården og Aunegården,²³⁷ da de skal ha blitt ryddet og gitt tilbake til sine respektive eiere. Disse forretningene må med andre ord ha hatt en annen funksjon enn bare som bedrifter. Dessverre skrives det ikke noe mer detaljert om skolelokalene annet enn at de eksisterte.

Samtidig som man rekvirerte ulike lokaler i byen ble det satt opp brakker i form av det rapportens forfatter kaller «Svenske»-telt.²³⁸ Det ble i alt oppført åtte av disse svenskebrakkene og de ble gitt til evakueringskommandoen fra Vegvesenet, med materialer

²³⁵ Brev fra Ragna Løkke til Nordland Fylkesmuseum, 12.3.1962. Mosjøen Sanitetsforenings arkiv. 3.

²³⁶ Informasjonen om hvilke steder som ble brukt til innkvartering kommer fra familieskjemaene. Vefsn kommunearkiv. Mosjøen kommune. Evakueringsnemnda. Serie: 410 - Medlemsprotokoller. AIN/K-18020.805/410 - 0005.

²³⁷ Rapport nr. 12 til general Frølich Hansen, fra evakueringskommandanten, Mosjøen 4.12.1944. Vefsn kommunearkiv. Mosjøen kommune. Evakueringsnemnda. Serie: 410 - Medlemsprotokoller. AIN/K-18020.805/410 - 0005.

²³⁸ Oppgave over brakker som er oppført for evakueringen og som skal overtas av Nordland Arbeidsfylking. Fra Evakueringsentralen, Mosjøen, til Nordland Arbeidsfylking, Mosjøen. 4.12.1944, signert Joh. Marthinsen. Vefsn kommunearkiv. Mosjøen kommune. Evakueringsnemnda. Serie: 410 - Medlemsprotokoller. AIN/K-18020.805/410 - 0005.

fra Organisation Todt og Technische kompani. Disse brakkeene ble brukt til innkvartering for tvangsevakuerte, og spesielt brakke nummer 2 er interessant da denne ble ifølge familieskjemaene brukt som sykestue. Alle tvangsevakuerte som kom til Mosjøen og hadde en eller annen form for sykdom, som influensa, dysenteri, difteri m.m. ble henvist til Svenskbrakke 2. Disse ble satt i karantene og holdt borte fra de andre tvangsevakuerte og fikk ikke reise videre før de hadde blitt friske. Vi kan også lese fra rapportene fra evakueringskommandanten at familiene til de syke ble igjen i Mosjøen til deres familiemedlemmer hadde blitt friske nok til å reise. Dette er i sterk kontrast til hvordan familier med syke medlemmer ble behandlet i for eksempel Tromsø hvor de som var friske ble sendt videre så raskt man kunne. Denne fremgangsmåten ledet ofte til at familier ble splittet fra hverandre, og vi kan lese i flere brev til evakueringsnemnda i Mosjøen etter at tvangsevakueringen var avsluttet at mange tvangsevakuerte lette etter familiemedlemmer eller venner som hadde kommet bort.

I alt ble det satt opp 11 brakker i Mosjøen til bruk under tvangsevakueringen, hvorav nummer 9, 10 og 11 var gitt til evakueringskommandoen fra Wehrmacht, pionerkompaniet.²³⁹ Brakkene ble rekvirert og overtatt av Wehrmacht etter hvert som strømmen av soldater fra Ishavsfronten kom sørover.

I Vefsn kommune ble det opprettet en egen evakueringsnemnd, men ikke evakueringskommando. Vefsn kommune omgav Mosjøen kommune på alle kanter, da Mosjøen hadde vært en del av Vefsn frem til byen fikk begrensede ladested rettigheter på slutten av 1800-tallet. Her ble formannskapet bedt om å undersøke mulige innkvarteringslokaler, og i et brev fra Karl Forsjord i Forsjord krets sør for Mosjøen kan man lese at flere lokaler ble undersøkt. Skolebygningen på Forsjord ble foreslått og kunne holde 18-20 personer. «Engelskvillaen», en villa bygget av de engelske lordene som var i bygda på fiske på 1800-tallet, kunne bli tatt i bruk og være bolig for 60-70 personer om man fikk penger til å installere ovner i alle rommene. Flere ulike skogsstuer ble også foreslått, og det ble også foreslått at mennene kunne ta del i skogsarbeidet da Riksutvalget var interessert i å få de tvangsevakuerte i arbeid slik at de klarte seg selv. Kvinnene ble foreslått til å arbeide på jernbanen mellom Mosjøen og Trondheim.

²³⁹ Oppgave over brakker som er oppført for evakueringen og som skal overtas av Nordland Arbeidsfylking. Fra Evakueringsentralen, Mosjøen, til Nordland Arbeidsfylking, Mosjøen. 4.12.1944, signert Joh. Marthinsen. Vefsn kommunearkiv. Mosjøen kommune. Evakueringsnemnda. Serie: 410 - Medlemsprotokoller. AIN/K-18020.805/410 - 0005.

Etter hvert som alle stedene man kunne ta i bruk til innkvartering i Mosjøen ble overfylte måtte flere tvangsevakuerte innkvarteres på jernbanekaia, i togvognene eller rett og slett vente ombord i skipene til det enten ble plass et annet sted eller til de ble sendt videre sørover. Det kunne i alt være opp mot 2000 tvangsevakuerte til forpleining i Mosjøen til enhver tid, altså omtrent en dobling av befolkningen. I tillegg kommer Wehrmacht soldatene som var på reise sørover mot fronten nede på kontinentet.

Transportproblemer

Når man skal transportere en slik mengde mennesker som ble gjort under tvangsevakueringen, sier det nesten seg selv at man kommer til å støte på problemer når det kommer til nettopp transporten. Ikke bare skulle togene fra Mosjøen frakte innbyggerne fra Finnmark og Nord-Troms sørover til Trondheim, men de skulle også frakte en økende tilstrømning av tyske soldater fra Ishavsfronten ned til kontinentet hvor de trengtes mest. Soldatene skulle også innkvarteres i Mosjøen, og man kan lese i rapporter fra evakueringsnemnda at flere og flere av brakkene og husene ved Dolstad kirke og på Nervollan nedenfor jernbanen ble rekvirert av Wehrmacht utover sen-høsten og vinteren 1944/45.²⁴⁰ Dette må ha ført til en opphopning i Mosjøen av mennesker og materiell, og det kan nok ha forekommet en prioritering av de tyske soldatene fra okkupasjonsmakten.

Det var heller ikke bare Mosjøen som ble satt under særlig press av at tyskerne rekvirerte hus og transportmidler for å flytte troppene sine, da man også kan lese om dette i Ragnar Hansens rapport fra Tromsø hvor han beskriver problemer med å få flyttet tvangsevakuerte raskt nok og problemer med å ordne innkvartering til dem da Wehrmacht hadde rekvirert flere av de store forsamlingshusene i byen, samt at alle hurtigruteskipene var rekvirert og skulle anvendes til troppettransport. Dette vet vi skjedde i Mosjøen også da man etter hvert i rapportene fra arbeidsfylkningen til evakueringskommandant Sund kan lese at Wehrmacht etter hvert beslagla flere og flere av brakkene og bygningene som hadde blitt tatt i bruk til innkvartering av de tvangsevakuerte. Økningen av antall tyske soldater i byen var som følge av retretten nordfra. Opphopningen kom også delvis av at Jernbaneverket ofte var forsinket eller ikke klarte å stille med samme antall vogner som de hadde lovet evakueringsmyndighetene. Noen ganger stilte de med samme antall, men det var andre ting

²⁴⁰ Rapport nr. 14 til general Frölich Hansen fra evakueringskommandanten, Mosjøen, 12.1.1945. 1. Vefsn kommunearkiv. Mosjøen kommune. Evakueringsnemnda. Serie: 410 - Medlemsprotokoller. AIN/K-18020.805/410 - 0005.

som gjorde at det ble plass til færre enn antatt eller det var snakk om unøyaktige oppgaver slik som det blir beskrevet i en rapport til evakueringskommandanten i Mosjøen:

På grunn av unøyaktige oppgaver fra Jernbanen var det mye ståk før endelig toget kom avgårde, 3 timer forsinket. Jernbanen oppgir å kunne medta 150 personer i 2 hele vogner. Da toget ble satt opp viste det seg at den ene vognen var postvogn og således hadde redusert kapasitet. En fikk derfor ikke med mere enn 131 og disse stod for det meste temmelig sammenpakket.²⁴¹

Videre avsluttes rapporten om at øvrige forsinkelser var på grunn av transport av syke personer fra innkvarteringslokalene og sykehuset i Mosjøen.

I *Helgeland Folkeblad* fra den 22. november 1944 kan vi lese om en togkollisjon i Svenningdalen sør for Mosjøen mellom et nordgående og et sørgående tog. Den lille boksen med informasjon forteller ikke noe mer detaljert enn at uhellet hadde skjedd og at åtte personer var skadd. Togene sporet heldigvis ikke av, men forsinket togtrafikken med flere timer.²⁴² Uhell slik som denne kollisjonen blir ikke nevnt i rapportene funnet i Vefsn kommunes arkiver, men kan ha forekommet oftere enn man ønsket. Trafikken på jernbanen mellom Mosjøen og Trondheim var høyere enn normal, både med frakt av tvangsevakuerte, men også frakt av tyske soldater. Familien Lebesby ble sittende ombord på toget sørover fra Mosjøen i to døgn fordi toget måtte stoppe for å slippe forbi tyske troppetransporter.²⁴³

Reisen til Trondheim med tog tok i alt 18 timer. Inger Selven Watts beskriver via historier fra øyenvitner de overfylte togene. En forteller om da han og familien ble nødt til å stå oppreist hele reisen da vognen de ble plassert i var overfylt. En annen kan fortelle om hvordan man ble stuet inn i kuvogner hvor det etter hvert begynte å bli tomt for luft. Da ingen kom for å åpne opp å slippe inn luft spredte det seg panikk blant de tvangsevakuerte. Til slutt var det heldigvis noen av de tvangsevakuerte inne i vognen som klarte å slå hull i et takvindu.²⁴⁴

²⁴¹ Brev til Evakueringskommandanten i Mosjøen, rapport om transport nr. 19, 15. november 1944. Vefsn kommunearkiv. Mosjøen kommune. Evakueringsnemnda. Serie: 410 - medlemsprotokoller. AIN/K-18020.805/410 - 0005.

²⁴² «Togkollisjon ved Svenningdal stasjon.» i *Helgeland Folkeblad* 22.11.1944, redigert av Olaf Dyb. 2.

²⁴³ Jaklin, Asbjørn. *Brent Jord 1944-1945. Heltene. Ofrene. De skyldige*. Oslo: Gyldendal, 2016. 97.

²⁴⁴ Watts, *De Kom Til Oss*, 158.

Det offisielle evakueringsarbeidet tar slutt

Den 6. desember blir erklæringen om at evakueringen av Finnmark og nordre Troms er avsluttet trykket i Mosjøens lokale NS avis *Helgeland Folkeblad*. Denne erklæringen blir beskrevet i kapittel 2, så jeg velger å ikke bruke mer tid på den her. Tre dager senere trykkes en ny erklæring om avsluttet evakueringsarbeid. Denne gangen er det evakueringskommandant Arne Sunde, sjefen for evakueringskommandoen i Mosjøen, som er skribenten. Erklæringen har tittelen «Evakueringen via Mosjøen» og Sunde bruker tid på å reflektere over arbeidet som har blitt gjort i byen. Han åpner med en setning som reflekterer denne oppgaven godt:

Det har i de siste uker vært skrevet så meget i landets forskjellige aviser om evakueringen alle andre steder fra, men lite fra Mosjøen. Tross dette er det likevel et faktum at hovedstrømmen av de evakuerte sydover hittil har passert Mosjøen²⁴⁵ (...).

Sunde fortsetter med å berømme alle som har hjulpet til, men samtidig legger vekt på at selv om Alf L. Whist har sagt at evakueringen er ferdig, er man fremdeles midt i tvangsevakueringen av Lyngendistriktet som var den siste regionen som ble brent og tvangsevakuert.²⁴⁶ Disse tvangsevakuerte skal for det meste bli fraktet forbi Mosjøen via sjøveien, men Sunde skriver at noen må nok innom Mosjøen og videre sørover med jernbanen for å unngå forsinkelser.²⁴⁷

Evakueringkommandoen i Mosjøen ble avviklet og nedlagt i starten av desember. Den 8. desember 1944 forlot 13 befal fra Arbeidstjenesten Evakueringssentralens stab for å melde seg hos Evakueringskommandanten i Trondheim eller reise hjem. Dagen etterpå, den 9. desember, forlot Evakueringskommandanten med sin stab Mosjøen. Rapporten er signert S. Henriksen, og Henriksen kan fortelle oss at Evakueringssentralen nå er bemannet av befal fra Nordland Arbeidsfylking.²⁴⁸

Innkvarteringslokalene omfatter nå bare de 12 brakkene det er skrevet om tidligere, og disse har kapasitet til å huse 320 tvangsevakuerte. Henriksen skriver at den 13. desember kommer det en stor kontingent med tyske tropper som tar inn i brakkene, det vil da bare være

²⁴⁵ Sunde, Arne. «Evakueringen via Mosjøen.» I *Helgeland Folkeblad* 9.12.1944, redigert av Olaf Dyb, 2.

²⁴⁶ Ibidem.

²⁴⁷ Ibidem.

²⁴⁸ Rapport nr.13 til general Frølich Hansen, fra Evak. Kom., Mosjøen, 15.12.1944. 2. Vefsn kommunearkiv. Mosjøen kommune. Evakueringsnemnda. Serie: 410 - Medlemsprotokoller. AIN/K-18020.805/410 - 0005.

40 sengeplasser som er disponible til de tvangsevakuerte. Han skriver også at om det trengs flere sengeplasser, har tyskerne sagt at de vil flytte ut av leiren om de får beskjed om at plassene trengs til tvangsevakuerte. Plassene i brakkene er de eneste sengeplassene som er tilgjengelige, da alt av forlegninger rundt om i Mosjøen som ble rekvirert er «rydeliggjort og levert tilbake til de respekterende myndigheter.»²⁴⁹

Helsearbeidet trappes ned da dr. Stang Wolf reiser fra Mosjøen den 14. desember og sykepleierne fra blant annet Ullevål sykehus reiser sørover tilbake til Oslo den 15. desember. Legevakten knyttet til Evakueringskommandoen skal fra den 15. desember driftes av to sykepleiere fra Arbeidstjenesten.²⁵⁰

Vi kan også lese ut fra transportlistene og rapport nr. 13 at det i alt ble transportert 34 personer gjennom Mosjøen i perioden 4. desember til 14. desember.²⁵¹ Disse 34 personene var også ankommet Mosjøen i denne perioden. Ser vi til sammenligning med en transport som gikk den 25. november, altså under en måned i forkant, var det i sum 431 personer som ble sendt av gårde med toget til Trondheim klokken 08.10.²⁵² Dagen før var det reist 288 personer.²⁵³ Presset på Mosjøen og Evakueringskommandoen var med andre ord gått betraktelig ned i overgangen november/desember. Derfor var det ikke behov for å ha det samme store apparatet som hadde blitt opprettet i byen da tvangsevakueringen begynte.

I rapport nr. 12 skriver Sunde til general Frølich Hansen blant annet om tvangsevakueringen av Lyngendistriktet hvor han forklarer at dette har blitt satt i gang. Men det er konklusjonen i rapporten som er det mest interessante for oss, og her skriver Sunde:

*Evakueringsapparatet i Mosjøen som er organisert og oppsatt for en daglig gjennomgang for inntil 1000 personer reduseres ned til det nødvendige påkommende behov. Derved spares også byen Mosjøen, som vel er det sted som i forhold til sin størrelse har hatt den største påkjenning og de største ytelser under evakueringen.*²⁵⁴

²⁴⁹ Ibidem.

²⁵⁰ Rapport nr.13 til general Frølich Hansen, fra Evak. Kom., Mosjøen, 15.12.1944. 3. Vefsn kommunearkiv. Mosjøen kommune. Evakueringsnemnda. Serie: 410 - Medlemsprotokoller. AIN/K-18020.805/410 - 0005.

²⁵¹ Ibidem.

²⁵² Transportliste nr. 45, Mosjøen, 25.11.1944. Vefsn kommunearkiv. Mosjøen kommune. Evakueringsnemnda. Serie 410: Medlemsprotokoller. AIN/K-18020.805/410 - 0005.

²⁵³ Transportliste nr. 44, Mosjøen, 24.11.1944. Vefsn kommunearkiv. Mosjøen kommune. Evakueringsnemnda. Serie 410: Medlemsprotokoller. AIN/K-18020.805/410 - 0005.

²⁵⁴ Rapport nr. 12 til general Frølich Hansen, fra Evakueringskommandanten, Mosjøen, 4.12.1944. Vefsn kommunearkiv. Mosjøen kommune. Evakueringsnemnda. Serie: 410 - Medlemsprotokoller. AIN/K-18020.805/410 - 0005.

Jeg er usikker på om evakueringssjef Ragnar Hansen i Tromsø ville sagt seg enig i at det var Mosjøen og ikke Tromsø som hadde den største påkjenningen, men det ligger nok en sannhet i det Sunde skriver. Det var enn femdobling av befolkningen i Mosjøen over en to måneders periode, med opp mot 2000 tvangsevakuerte i byen til enhver tid.

Evakueringsapparatet i Mosjøen var mye mindre og mer kaotisk satt sammen enn det i Tromsø, da Ragnar Hansen allerede i 1943 hadde utviklet et evakueringskontor der.

Det offisielle evakueringsarbeidet i Mosjøen ble i alle fall nedskalert mot midten av desember 1944 og teknisk sett avsluttet fra NS-myndighetenes side, selv om vi ut fra transportlistene vet at det var tvangsevakuerte som passerte Mosjøen helt frem til mars 1945, da det reiste 18 stykk til Trondheim.²⁵⁵ Disse få menneskene var dem Alf L. Whist kalte for «etterdiltere» i sin proklamasjon den 6. desember 1944.²⁵⁶

Kapitteloppsummering

I dette kapitlet har jeg undersøkt hvordan den statlige delen av evakueringsapparatet i Mosjøen var bygget opp, hvilke grep de tok for å klare å gjennomføre arbeidet, forholdet mellom evakueringsnemnda og de frivillige humanitære organisasjonene, men også hvordan dr. Sverre Stang Wolf forholdt seg til de tvangsevakuerte. Vi avsluttet kapitlet med hvordan det statlige evakueringsapparatet ble lagt ned i byen i starten av desember 1944.

Evakueringsapparatet i seg selv var bygget opp av flere ledd: Evakueringskommandoen på toppen med evakueringskommandanten med stab, evakueringsentralen hvor arbeidstjenestemannskapet tjenestegjorde, og så evakueringsnemnda som virker å ha vært et samlebegrep for hele systemet. I tillegg kommer da helsearbeidet med sykepleiere fra Røde Kors, Ullevål og Arbeidstjenesten under ledelse av Stang Wolf.

Evakueringskommandanten og staben hans hadde brede fullmakter. Kommandanten var øverste organ for tvangsevakueringen i Nord-Norge med unntak av ministerne Jonas Lie og Johan Lippestad i Tromsø, og kommandanten hadde kontorene i Narvik og Harstad under seg.

Forholdet til de frivillige humanitære organisasjonene var ulikt: sanitetsforeningen hadde sitt ansvarsområde som de tok seg av, nemlig bespisningen, mens forholdet til Røde

²⁵⁵ Transportliste nr. 80, Mosjøen, 22.3.1945. Vefsn kommunearkiv. Mosjøen kommune. Evakueringsnemnda. Serie 410: Medlemsprotokoller. AIN/K-18020.805/410 - 0005.

²⁵⁶ «Evakueringen av Finnmark og nordre Troms avsluttet.» i *Helgeland Folkeblad* 6.12.1944, redigert av Olaf Dyb. 1.

Kors ambulansen var i større grad preget av å være underlagt evakueringskommandoen. Det var gnisninger mellom Røde Kors og Stang Wolf, men disse ble etter hvert løst.

Vi har sett hvordan Stang Wolf som medisinaldirektørens utsending i Nord-Norge i stor grad så ned på de tvangsevakuerte. Særlig samene, kvenene og andre med samiske aner ble sett på som mennesker av andre klasse. Men også de syke, skrøpelige, funksjonshemmede²⁵⁷ og de tvangsevakuerte som led av psykiske lidelser ønsket han ikke videre sørover. Stang Wolf viser oss hvordan den nazistiske raseideologien var en del av arbeidet med tvangsevakueringen.

Rekvireringen av innkvarteringslokaler til bruk for de tvangsevakuerte har blitt undersøkt. Evakueringsnemnda beordret ulike lokaler i byen til bruk for evakueringen, hvor man ser at de begynte med de store lokalene som kirken, de to skolene i byen, forsamlingshus og da etter hvert forretninger og private hjem. Brakker som ble tilsendt byen ble også satt opp og tatt i bruk, men mengden mennesker ble til slutt så stor at flere måtte bli igjen på skipene til de ble sendt videre med toget.

Da arbeidet i Mosjøen ble avsluttet ble det nedskalert fra 1000 mennesker i døgnet til det som var nødvendig der og da. Jeg har vist via transportlister og rapporter at presset på byen sank betraktelig i overgangen november/desember, og at det da ikke var hensiktsmessig å ha et utbygd apparat, selv om apparatet som var der var kaotisk og uoversiktlig.

Som vi har sett ble evakueringsnemnda nødt til å ta ulike grep for å få kontroll over en uoversiktlig situasjon. Sammen med de frivillige humanitære organisasjonene arbeidet de for å få arbeidet til å gå rundt, selv om situasjonen til de tvangsevakuerte ofte var fortvilet. I sitt stykke i *Helgeland Folkeblad* den 9. desember 1944 spør evakueringskommandant Arne Sunde:

*Hvorvidt vi har gjort byrden lettere for de evakuerte, vet kun disse.*²⁵⁸

Fra historiene man kan lese fra de tvangsevakuerte i sekundærlitteraturen er det usikkert om byrden deres faktisk ble lettere av at Arbeidstjenesten sto for store deler av transporten. Det man kan si er at arbeidet og situasjonen ikke kan ha vært lett, for noen av partene.

²⁵⁷ Funksjonshemmede i min ordbruk, i kilder og samtiden var handikappede uttrykket.

²⁵⁸ Sunde, Arne. «Evakueringen via Mosjøen.» i *Helgeland Folkeblad* 9.12.1944, redigert av Olaf Dyb. 2.

Kapittel 5 - Avslutning og konklusjon

Oppsummering av oppgavens problemstilling og innfallsvinkel

Oppgavens overordnede spørsmål var: *Hvilke grep tok man for å klare å gjennomføre det krevende arbeidet med tvangsevakueringen i en liten by som Mosjøen?* For å få en struktur på oppgaven som er enklere å følge valgte jeg å dele opp dette spørsmålet inn i forskningsspørsmålene: *Hvordan ble arbeidet med tvangsevakueringen av Finnmark og Nord-Troms gjennomført i Mosjøen, og hvilke aktører var involvert? Hvorfor valgte man Mosjøen som hovedsenter for tvangsevakueringen og hva var det som gjorde byen egnet til nettopp dette?*

Innfallsvinkelen til disse spørsmålene ble å gå direkte til primærkildene eller så nært jeg kom. Siden oppgaven ikke bygger på en eksisterende teori eller et eksisterende teoretisk rammeverk, ble bruken av sekundærlitteraturen viktig da jeg brukte den til å vinkle meg inn mot kildene. Fokuset ble da på å bruke den hermeneutiske sirkelen hvor jeg leste primærkildene, tolket informasjonen og benyttet meg av sekundærlitteraturen og dens tolkninger for å forsøke å nå en dypere analyse av primærkildene.

I delen om historiografi trakk jeg frem konseptet om patriotisk minnekultur og Hayden Whites teori om at all historieskriving eksisterer innenfor fire ulike litterære sjangre. Romanse utpekte seg som sjangeren som best forklarte den sort-hvite fremstillingen av okkupasjonstiden i Norge i flere verk, noe som betyr at man skriver om heltedåder og protagonister som overvinner en overmakt. Jeg skrev også at denne oppgaven ville også falle delvis inn under denne kategorien, noe jeg tror den har gjort. Men jeg har forsøkt å skape en nyansert analyse av hjelpearbeidet både fra de frivillige humanitære organisasjonenes side, men også fra NS-myndighetenes side gjennom evakueringsnemnda.

Patriotisk minnekultur er et annet begrep jeg trakk frem i diskusjonen rundt historiografi i et forsøk på å forklare norsk okkupasjonshistorie. Begrepet ble brukt i et forsøk på å forklare hvorfor tvangsevakueringen og lidelsene denne medførte ikke ble inkludert i norsk okkupasjonshistorie på lik linje som blant annet motstandskampen. I oppgaven, og da særlig i kapittelet om de frivillige humanitære organisasjonene, har jeg ikke nødvendigvis forsøkt å motbevise eksistensen av en patriotisk minnekultur. Jeg har heller forsøkt å utvide vår forståelse av minnekulturen til å også inkludere de frivillige humanitære organisasjonene. De motarbeidet Hjemmefronten ved å ikke følge parolene, men de hjalp fremdeles nordmenn i en forferdelig situasjon. Jeg vil ikke inkludere evakueringsnemnda i dette begrepet selv om

disse også hjalp de tvangsevakuerte. Forskjellen mener jeg ligger i intensjonen til de ulike aktørene. Mens de frivillige humanitære organisasjonene jobbet for å lindre lidelsene til de tvangsevakuerte gjennom bespisning og helsearbeid, var evakueringsnemnda en del av systemet som sto bak tvangsevakueringen. På den måten hadde evakueringsnemnda en interesse i å gjennomføre tvangsevakueringen til tross for lidelsene dette måtte innebære for menneskene de rammet. På lik linje med Hjemmefronten, så evakueringsapparatet i alle sine instanser tvangsevakueringen som en ren militær operasjon og ikke som en humanitær krise. Jeg tviler derimot ikke på at evakueringsnemnda var interessert i å gjøre en så god jobb som mulig, men forståelsen av situasjonen var annerledes.

Oppsummering og konklusjoner

Selv om arbeidet med tvangsevakueringen i Mosjøen var mitt hovedanliggende, så jeg tidlig i prosessen at å presentere Mosjøen under krigen rent realhistorisk ville være gunstig for leseren. Jeg ville da oppnå en kontekst som ville gjøre det enklere både for meg selv, men også leseren å forstå arbeidet. I løpet av denne prosessen ble jeg også interessert i hvorfor man valgte Mosjøen som hovedsenter for tvangsevakueringen, og ikke for eksempel Tromsø eller Trondheim som både var og er større byer.

En av hovedårsakene var muligheten for å raskt flytte de tvangsevakuerte fra båt til jernbane og dermed kutte ned på tiden det ville ta å få fraktet de tvangsevakuerte ut av Tromsø. Dette var ståstedet til evakueringssjef Ragnar Hansen i Tromsø da han ble forespeilet at hele Troms fylke ville bli tvangsevakuert om de sovjetiske soldatene rykket videre fremover. Samtidig var det et ønske fra tyske myndigheter å få tvangsevakueringen overstått så raskt som mulig for å frigjøre tonnasje til frakten av tyske styrker ned til kontinentet. Det viste seg at det var transportsjefen i Trondheim Olav Hauan som arbeidet for å få skipene fra Tromsø og Finnmark til å gå forbi Mosjøen direkte til Trondheim. Hauan argumenterte med at om skipene reiste direkte til Trondheim ville dette spare de tvangsevakuerte for unødvendig lidelse. Diskusjonen om man skal dirigere skipene direkte til Trondheim eller ikke blir på en måte en dragkamp mellom Ragnar Hansen og Olav Hauan med Mosjøen midt imellom. Til slutt fikk Hauan viljen sin og skipene ble omdirigert til Trondheim samtidig som antall tvangsevakuerte i Mosjøen begynte å synke.

Mosjøen fikk jernbanestasjon tidlig i 1940, bare måneder før tyskerne invaderte og okkuperte Norge. Prosessen med jernbane nordover hadde tatt lang tid og var påbegynt allerede på 1800-tallet. Nordlandsbanen kom inn i den nye nasjonale jernbaneplanen på

Stortinget i 1923. Jernbanekaia som ble bygget i sammenheng med at jernbanen skulle komme til byen var også en avgjørende faktor. Kaia var stor nok til at flere skip kunne ligge til kai samtidig, samt at det var jernbanespor helt ned til kaikanten som gjorde det mulig å raskt flytte både mennesker og varer over på togvogner. Dette nye anlegget var en klar oppgradering over de gamle kaiene som lå oppover langs med Sjøgata i Mosjøen hvor bare mindre skip kunne legges til kai på grunn av sandbanker i elven. Alt lå altså mye bedre til rette kommunikasjonsmessig da Norge ble okkupert og Mosjøen på tampen av krigen kunne brukes som sentral og et kommunikasjonsmessig knutepunkt.

Jernbanen skulle også bli viktig på grunn av økt fare for krigshandlinger mot skip langs norskekysten fra alliert side. Både de norske NS-myndighetene og Røde Kors var bekymret for at skipene som fraktet de tvangsevakuerte sørover skulle bli utsatt for bombing, miner og lignende. Været langs kysten på høst- og vinterstid var også en faktor, da det var vanlig med kraftige stormer som kunne få alvorlige konsekvenser for skipene og alle ombord.

Mosjøen hadde også lang tradisjon som et knutepunkt på Helgeland, da særlig mellom havet og innlandet. Byen ligger til på en slik måte at dalene som kommer ned mot fjorden fra innlandet møter sjøen der hvor Mosjøen er plassert. På grunn av dette ble byen både et administrativt- og handelssenter i regionen, samt at industri etablerte seg sent på 1800-tallet i form av «The North of Europe Land & Mining Co. LTD», det britiske selskapet som drev skogdrift på indre Helgeland.

Under krigen var Mosjøen et administrativt senter for de tyske okkupantene, med flere store leirer i byen samt en avdeling av det tyske Sicherheitsdiens som var knyttet til Gestapo. Den tyske tilstedeværelsen var stor med rundt 2500 soldater i byen til enhver tid. Området rundt byen ble også forsterket med flere artilleristillinger, mitraljøsestillinger og skyttergraver, kanskje som et resultat av de allierte planene om å invadere Norge i nord. Mosjøen hadde også et stort antall motstandsfolk som hjalp til med våpentransporten over fjellene fra Vistenfjorden sør-vest for byen. Noe samarbeid med okkupanten fant sted, men det var ikke mye. Nasjonal Samling sto heller ikke sterkt blant befolkningen.

Hjelpearbeidet i Mosjøen under tvangsevakueringen var delt i to: det frivillige humanitære arbeidet basert på ulike humanitære organisasjoner, og det statlige arbeidet i form av mannskaper fra Arbeidstjenesten. De frivillige humanitære organisasjonene som arbeidet i Mosjøen var Norske Kvinners Sanitetsforening i form av deres lokallag Mosjøen Sanitetsforening, og en Røde Kors-ambulansesendt fra Trondheim som skulle hjelpe til med helsearbeidet. Mosjøen Sanitetsforening sto for forpleiningen og bespisningen. Oppgaven hadde blitt gitt til dem fra formannen i Norske Kvinners Sanitetsforening Martha Larsen

Jahn, som sammen med Røde Kors og Svenska Donatorkomite hadde vært på møte med Riksutvalget for Evakueringen. Bepisingen besto av suppe som ble variert mellom havresuppe og kjøttsuppe. Det ble kokt og distribuert nærmere 20 000 liter suppe til de tvangsevakuerte. Suppen ble servert til frokost, middags og kvelds. I tillegg ble det smurt 30 000 smørbrødpakker som alle inneholdt 10 brødsiver. Ragna Løkke, formannen i Mosjøen Sanitetsforening kan fortelle oss at frivillige smurte og pakket nærmere 53 000 brødsiver i løpet av 27 dager. Maten sanitetsforeningen brukte kom i stor grad fra maten som egentlig var satt av til skolebepising, samt at foreningen fikk tilsendt matvarer fra blant annet Svenska Donatorkomiteen. Sanitetsforeningen hjalp også til med avlusing da lus var et stort problem blant de tvangsevakuerte.

Røde Kors-ambulansen kom til Mosjøen ved starten av hjelpearbeidet i Mosjøen med 11 sykesøstre. Senere kom det 17 til. Disse ble etter hvert fordelt ut til Narvik, Harstad og Tromsø. Årsaken til at Røde Kors kom til Mosjøen og at fordelingen skjedde fra Mosjøen var at byen hadde blitt utvalgt som hovedsenter for helsearbeidet under tvangsevakueringen. Et av grepene som ble tatt av Røde Kors-søstre var at de begynte å følge skipene med tvangsevakuerte for å kunne hjelpe der de trengtes. I Mosjøen var de aktivt involvert i vaksinerer for difteri og avlusing for å forhindre flekktyfus. At Røde Kors-søstre skulle følge skipene ble en diskusjon mellom dr. Sverre Stang Wolf, Medisinaldirektørens utsending, og Viggo Heirung som var sendt til Mosjøen sammen med sykesøstre som tillitsmann. Det viktigste argumentet mot at sykesøstre skulle følge skipene var at de kunne bli utsatt for krigshandlinger. Vi vet at dette var reelt da det ble innført kystsperringer og forsinkelser av sjøtransporten på grunn av alliert flyaktivitet. Det ble også utløst flyalarm i Mosjøen og et av skipene som hadde transportert tvangsevakuerte til Mosjøen ble beskutt. Heldigvis var menneskene ombord allerede gått i land.

Hjemmefronten i form av SivOrg i Stockholm var også involvert i tvangsevakueringen gjennom paroler som hadde en effekt på hjelpearbeidet i Mosjøen. Disse parolene sammenlignet det å hjelpe de tvangsevakuerte som å hjelpe den tyske krigsmaskinen. Parolene ble etter hvert revidert til å oppmuntre til privat hjelp. Man skulle fremdeles unngå å samarbeide med organisert hjelpearbeid.

Effekten parolene fikk var den at Svenska Donatorkomite valgte å avslutte sitt bidrag til hjelpearbeidet. Uten matvarer fra Donatorkomiteen ble Mosjøen Sanitetsforening nødt til å legge ned arbeidet og overlate det til Mosjøen kommune og Arbeidstjenesten. Denne avgjørelsen synes å ha svekket kvaliteten på hjelpearbeidet betraktelig da historier fra de tvangsevakuerte forteller om at man ble sittende i flere timer uten mat og drikke, noen ganger

opp til et helt døgn. Kommunen tok da grep og ba gjennom avisen *Helgeland Folkeblad* om at alle kvinner som ikke allerede hadde deltatt i arbeidet skulle melde seg til tjeneste. Hvilken effekt dette hadde har vi ingen kilder på.

Den andre delen av hjelpearbeidet i Mosjøen kom i form av evakueringsnemnda, et organ bestående av evakueringskommandoen med stab og personell fra Arbeidstjenesten. Evakueringskommandanten var Brigadefører Arne Sunde. Sunde hadde fått brede fullmakter fra Riksutvalget for Evakueringen og han hadde det overordnede ansvaret for samlestedene i Mosjøen, Narvik, og Harstad.

Evakueringsnemnda hadde ansvar for rekvirering av alt som man kunne komme til å trenge for å få arbeidet med tvangsevakueringen til å gå rundt. Dette inkluderte blant annet rekvirering av innkvartering for de tvangsevakuerte, togvogner til frakt av mennesker og bagasje og sanitetsmateriell. Nemnda skulle også stå for registreringen, oppdelingen til videretransport og forlegningen av de tvangsevakuerte. Alle tvangsevakuerte skulle registreres ved det som heter evakueringssentralen. Evakueringsnemnda var også ansvarlig for å opprette et opplysningskontor som skulle svare på henvendelser angående tvangsevakueringen.

Samarbeidet mellom evakueringsnemnda og de to frivillige humanitære organisasjonene som var til stede i byen synes å ha vært forskjellig. Mosjøen Sanitetsforening virker å ha hatt en større individualitet og frihet ovenfor evakueringsnemnda enn Røde Kors hadde, selv om samarbeidet mellom sanitetsforeningen og evakueringsnemnda ikke alltid gikk knirkefritt. Røde Kors og da spesielt sykesøstrene var mer utsatt for beordring og sto på en måte nærmere evakueringsnemnda enn sanitetsforeningen gjorde. Derimot var det kanskje bra at Røde Kors og sykesøstrene deres sto nært inntil arbeidet til evakueringsnemnda da de hadde mye av det helsemessige ansvaret. Blant annet kan Røde Kors ha virket som en motpol mot dr. Sverre Stang Wolf sin behandling av blant andre samene, syke, skrøpelige og funksjonshemmede mennesker som kom med transportene. Stang Wolf var tydelig i sin ideologiske overbevisning om at disse menneskene ikke måtte blandes inn med nordmenn sørpå.

Hvilke grep tok man så for å gjennomføre arbeidet med tvangsevakueringen i Mosjøen? Man opprettet en evakueringsnemnd med en kommando som hadde ansvar for hele evakueringstransporten fra Arbeidstjenestens side. Evakueringskommandoen hadde store fullmakter for å kunne sørge for at evakueringsarbeidet gikk rundt. Denne evakueringskommandoen samarbeidet med frivillige humanitære organisasjoner som drev bespisningen og forpleiningen; Mosjøen Sanitetsforening og Røde Kors. Sanitetsforeningen

drev bespisningen og fikk stor støtte fra Mosjøens befolkning, mens Røde Kors arbeidet med det helsemessige. Det var dette samarbeidet mellom det statlige og det frivillige, til tross for politiske motsetninger, som gjorde det mulig å gjennomføre arbeidet med tvangsevakueringen i Mosjøen. Samtidig kom transportsjef Olav Hauans ordning om å omdirigere transportskipene direkte til Trondheim på rett tidspunkt da den frivillige delen av arbeidet gav fra seg bespisningen til Arbeidstjenesten og kommunen. Denne overdragelsen av bespisningen svekket kvaliteten på hjelpearbeidet betraktelig.

Oppgavens styrker og svakheter, videre forskning

Som alle akademiske verk har også denne oppgaven ulike styrker og svakheter. Disse ønsker jeg å gjøre leseren oppmerksomme på. Til slutt ønsker jeg å komme med forslag til ulike veier videre innenfor oppgavens tema.

Selv om tvangsevakueringen er noe som i nyere tid har blitt skrevet mye om vil jeg si at oppgaven er et nybrottsarbeid da kildene om evakueringsnemnda og evakueringskommandoen aldri har blitt brukt før i tidligere verk. Det samme gjelder for familieskjemaene som kan fortelle oss mye om helsetilstand, innkvarteringslokaler i Mosjøen og også spredningen av tvangsevakuerte rundt omkring i landet, da man på skjemaene kunne spesifisere hvor man ville bli evakuert til. Kildene om evakueringsnemnda og evakueringskommandoen gir oss et innblikk i deler av historien om tvangsevakueringen som tidligere bare har kunnet bli observert i bruddstykker gjennom blant annet rapportene til hjemmefronten, men også rapportene fra Mosjøen Sanitetsforening og Røde Kors-ambulansen. En annen styrke jeg har lyst til å trekke frem, som jeg mener er viktig er fokuset på Mosjøen, en liten by som kom under stort press. Andre verk har inkludert Mosjøen i sine fremstillinger, og mange av dem har gjort veldig gode analyser av situasjonen, men jeg mener at det å ha gått inn i dybden hever kvaliteten på analysen av Mosjøen under tvangsevakueringen på en annen måte enn det som har blitt gjort i andre verk om temaet. Jeg har dog samtidig ikke vært nødt til å forklare hele opptakten til tvangsevakueringen, samt heller ikke måttet finne plass til drøfting av andre steder og byer.

Den mest åpenbare svakheten til denne oppgaven er mangelen på et teoretisk rammeverk. Dette var et bevisst valg da jeg ønsket å legge vekt på kildene i stedet for forskningslitteraturen. Samtidig ser jeg i etterkant at arbeidet med oppgaven kanskje hadde blitt lettere om jeg hadde hatt et rammeverk å arbeide innenfor og selve analysen ville stått i et sterkere lys. En annen svakhet med oppgaven er at overgangen mellom en bespisning

drevet av sanitetsforeningen, til en drevet av kommunen og Arbeidstjenesten kunne vært bedre redegjort for og drøftet. Jeg valgte å ikke ta for meg dette, fordi mengden med materiale og tiden det ville tatt å gå gjennom dette ville hatt en negativ effekt på resten av oppgaven. Jeg synes dog at man som leser får et godt bilde av hvordan denne overgangen hadde en effekt på hjelpearbeidet gjennom det som har blitt skrevet. Denne overgangen er noe som kunne vært et tema i seg selv for videre forskning.

Et annet moment som jeg vil presentere til videre forskning er å utvide forskningsobjektet fra Mosjøen til hele Helgeland. Fra kildene kan vi lese at det kom tvangsevakuerte i land både i Sandnessjøen, Mo i Rana og Brønnøysund. Hvordan ble hjelpearbeidet gjennomført i disse andre byene, og hvordan skilte det seg fra hjelpearbeidet som foregikk i Mosjøen?

Med bruk av transportlistene og familieskjemaene ville man også kunne gjøre en statistisk analyse av blant annet kjønn, alder, bosted, hvor man ville bli evakuert etc.

Om man skal se på tvangsevakueringen i et bredere perspektiv kunne man også ha sett nærmere på hvilken behandling de tvangsevakuerte fikk i ulike deler av landet. Endret denne behandlingen seg om man ble plassert sør i landet eller om man ble plassert nordpå? Hvilke, om noen, myter og fordommer rettet mot den tvangsevakuerte befolkningen fantes det i andre deler av landet? Årsaken til at jeg nevner dette er at vi vet at det var fordommer til stede, særlig blant befolkningen sør for Nordland. I Steinkjer opplevde en gutt å bli holdt nede mens noen andre gutter lette i buksene hans i friminuttet på skolen, da de hadde hørt at folk nordfra hadde haler.²⁵⁹ Finnmarkinger ble møtt med mistenksomhet fra folk sør i landet, da de ble sett på som feiginger som hadde overlatt hjemmene sine til russerne.²⁶⁰ Slike historier viser at det fantes noen fordommer blant folk i sør overfor folk nordfra.

Til slutt vil jeg påstå at det er flere steder enn Mosjøen som ble påvirket av tvangsevakueringen. Steder som ikke har fått sine historier behandlet av historikere. Jeg vet ikke hvilke steder det kan være snakk om, men jeg er sikker på at det må finnes flere. Dette viser viktigheten av lokalhistorie og lokalhistorikere som graver i de små historiene. Ingenting eksisterer i et vakuum. Små historier har en tendens til å være en del av større.

²⁵⁹ Watts, *De Kom Til Oss*, 208.

²⁶⁰ Watts, *De Kom Til Oss*, 205.

Kilder og litteratur

Upublisert materiale

Hansen, Jan Egil. *Stripete poteter og grumsete grøfter - En funksjonsanalytisk studie av den norske Arbeidstjenesten i perioden 1940-1945*. Masteroppgave ved Institutt for religion, filosofi og historie, Universitetet i Agder, 2011.

Hansen, Ragnar. *Avskrift av Rapport om Evakueringschefens arbeide i Tromsø i tiden oktober 1943-28. april 1945*. Tromsø, 1946.

Hauan, Olav. *Evakueringen av Finnmark 1944/1945. Erfaringsrapport*. Utarbeidet etter oppdrag av Sivilforsvarets Sentralledelse, 1959.

Midtgaard, A.N. *Om bruk av pliktavlevert materiale*. Masteroppgave i jus, Universitetet i Oslo, 2018.

Nasjonalbiblioteket:

Helgeland folkeblad oktober 1944 til desember 1944.

Riksarkivet:

RA/PA-0379/D/Dd/L0190. NKS korrespondanse L-N. Norske Kvinners Sanitetsforening.

RA/PA-0250/F/Fb/Fba/L0088/0014. Evakuering av Nord-Norge. Norges Røde Kors.

RA/S-2799/D/Da/Daa/L0014/0006. Evakuering (Røde Kors, evakueringen fra Nord-Norge, Sveriges stilling til evakueringsspørsmålet). Næringsdepartementet, Ministerens kontor.

Norsk Hjemmefrontmuseum:

Hjemmefrontens historieinstitutt, arkivet etter HHI. Eske 12.

Hjemmefrontens historieinstitutt, arkivet etter HHI. Eske 13.

Arkiv i Nordland:

AIN/K-18020.805/410 - Mosjøen kommune. Evakueringsnemnda, medlemsprotokoller.

Mosjøen Sanitetsforenings arkiv.

Nettressurser

Folkehelseinstituttet, «Difteri - Veileder for helsepersonell», publisert 24.2.2010, oppdatert 20.2.2023. <https://www.fhi.no/nettpub/smittevernveilederen/sykdommer-a-a/difteri--veileder-for-helsepersone/>

Folkehelseinstituttet, «Flekktyfus og andre rickettsioser - veileder for helsepersonell», publisert 25.2.2010, oppdatert 27.12.2018. <https://www.fhi.no/nettpub/smittevernveilederen/sykdommer-a-a/flekktyfus-og-andre-rickettsioser--/>

Folkehelseinstituttet, «Shigellose - Veileder for helsepersonell», publisert 3.3.2010, oppdatert 18.4.2019. <https://www.fhi.no/nettpub/smittevernveilederen/sykdommer-a-a/shigellose---veileder-for-helsepers/>

Norsk Helseinformatikk, «Difteri», sist oppdatert 12.8.2021. <https://nhi.no/livsstil/reise/difteri/>

NRK. «Finnmark mellom øst og vest», 1985. <https://tv.nrk.no/serie/finnmark-mellom-oest-og-vest/sesong/1/episode/1/avspiller>

Litteraturliste

Berge, Anders. «Hämmat bistånd. Sverige och den humanitära hjälpen til det ockuperade Norge.» i *Broderfolk i ufredstid. Norsk-svenske forbindelser under annen verdenskrig*, redigert av Stig Ekman og Ole Kristian Grimnes. Oslo: Universitetsforlaget, 1991.

Christensen, Chr. A. R. *Vårt Folks Historie: Okkupasjonsår og Etterkrigstid*, bind 9. Oslo: Aschehoug, 1961.

Dahl, A.D. «Frigjøringen av Finnmark» i *Norges Krig 1940-1945*, bind 3, redigert av Sverre Steen. Oslo: Gyldendal, 1950.

Elstad, Ingunn. *Tvangsevakueringa. Finnmark og Nord-Troms 1944 - bakgrunn, gjennomføring og overleving*. Stamsund: Orkana Akademisk, 2020.

Eriksen, Knut Einar, Stein-Morten Omre, Magne Skodvin, Bjarne Gran, Eirik Myhr og Else Wiker Gullvåg. *Frigjøring*. Vol. 8 Norge i Krig. Oslo: Aschehoug, 1987.

Evensen, Lars. «År i utlendighet» i *Norges Krig 1940 - 1945 bind 2* redigert av Sverre Steen, 455 - 514. Oslo: Gyldendal, 1948.

Finne, Øyvind. *Krigen som aldri slutter - Krigstraumer i et livstidsperspektiv: Eksemplet Finnmark 1940-46*. Karasjok: Davvi Girji, cop. 2005.

Grimnes, Ole Kristian. *Norge under andre verdenskrig 1939-1945*. Oslo: Aschehoug, 2018.

Grimnes, Ole Kristian. «Historieskrivningen om okkupasjonen», *Nytt Norsk Tidsskrift* vol. 7, nr. 2, 1990: 108-121.

Hayden, White V. *Metahistory: the historical imagination in nineteenth-century Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973.

Hellesnes, B. R. *Finnmark i flammer: Fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*. 1. Bruns bokhandels forlag, 1946. *Finnmark i flammer: Fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*. 2. Bruns bokhandels forlag, 1946.

Jacobsen, Kjell og Arne Grønlie. *Vefsn Bygdebok*, bind 2. Mosjøen: Vefsn kommune, 1975.

Jacobsen, Kjell, Fredrik Gaustad og Kjell M. Øksendal. *Vefsn Bygdebok*, bind 3. Mosjøen: Vefsn kommune, 1977.

Jaklin, Asbjørn. *Brent Jord 1944-1945. Heltene. Ofrene. De skyldige*. Oslo: Gyldendal, 2016.

Lagrou, Pieter. *The Legacy of Nazi Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*. Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Løyland, Margit. «Bygdebokdekninga i Noreg - Resultat frå NLI-prosjektet 1992», i *Heimen* vol. 30, nr. 4. Redigert av Kjell Haarstad. Trondheim: Landslaget for lokalhistorie, 1993.

Niemi, Einar, Harald Winge. *Lokalhistorie som etterkrigshistorisk forskningsfelt*. LOS-senteret, 1994.

Olsen, Per Kristian. *Jevnet Med Jorden. Brenningen av Finnmark og Nord-Troms 1944*. Oslo: Aschehoug, cop. 2020.

Petterson, Arvid, *Fortiet Fortid – Tragedien Norge aldri forsto*. Hammerfest: Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms, 2008.

Rinde, Harald. *Det Moderne Fylket*, bind 3 av *Nordlands Historie*, redigert av Alf Ragnar Nielssen. Bergen: Fagbokforlaget, 2015.

Schram, Constance Wiel. *Veiviser Til Velferdssamfunnet: B. 1: Norske Kvinners Sanitetsforening: Tiden Og Menneskene Som Skapte Den: Vekst Og Virke I Femti år: 1896 - 1946*. Vol. 1. Oslo: Norske Kvinners Sanitetsforening, 1996.

Schilling, Dag Fr. Chr., Kåre Ottesen. *Barmhjertighetsfronten: Norges Røde Kors under Krigen 1940-1945*. Oslo: Norges Røde Kors, 1995.

Watts, Inger Selven. *De Kom Til Oss. Tvangsevakueringen av Finnmark og Nord-Troms*. Oslo: Pax Forlag, 2016.

Westrheim, Harry. *Landet De Brente – Tvangsevakueringen av Finnmark og Nord-Troms høsten 1944*. Bodø: Nordnorsk Forfatterlag Tiden, 1978.